

Heimat ist Herkunft
Heimat ist Zukunft
Heimat ist

poze 16

APRIL/MEI 2020

Drents
Fries
Frankisch
Gronings
Hollands
Ingweoons
Stellingwerfs
Twents
Vlaams
Westfaals

Die Dialekte von
Südostdrente und
anliegenden Gebiete

Twents op sterven na dood?

regionale
literaire tijdschriften

Meisjes

Vanmirreg

vanmirreg viel ik stil
dou zun ien koamer scheen
veur mie n helder beeld
tot alles weer verdween

k hoal peerd bie diek vandoan
en dou hom helster om
t zoadel loat ik stoan
moeke ropt: laive, Absalom!

k schud t hoar lös om de kop
en huus mien peerd juist aan
deur t bos hên ien galop
onoverwinnelk span

peerd en ik stôrmen veuroet
over dij braide sloot
vrij zunner angst ien hoed
gain zaikte en gain dood

op kwelder loat k hom goan
van dizze raais weerom
is alles onherroupelk doan
as ik te tied oet kom

Siet Bootsman

Lopen in het hoge gras

Jantsje Renema - Eerste druk, [Peize] Ter
Verpoozing, 2020 - 50 pag.

Een indringende beschrijving van het
leven van een onderduikster in een Fries
gezin in Lollum. Lútsen en Anna Renema
spelen de hoofdrol in de overleving van
het meisje van dertien. Onder de naam
Doortje de Krijger vindt Marion Kalker warmte en
veiligheid in het gezin van de onderwijzer.

t Ên van dat zummer

Siet Bootsman (1934, Eenrum).

Ter Verpoozing 2019. - 116 pag.

In deze bundel – *Het einde van die zomer* –
haar beste *verhoalen en gedichten* over het
Grunneger land, afscheid, relaties, reizen,
karakters, plezier en verwondering over wat
haar toevalt. Proza en poëzie in golden raand
met een onderkoelde directe toonzetting.
Balans van een verrassend leven in
sprankelend Gronings.

Beperkt houdbaar

Uit een boom vol verhalen plukte
Martin Koster de vijftien beste. Vijf in
het Drents, tien in het Nederlands.
Deze erudiete verhalen van een
zachtmoedig mens geven een inkijk in
de speelse geest van de man die - met
afstand – de productiefste schrijver van
Drenthe is. (192 pag.)

De Avonden

Ik (her)las *De Avonden* van Gerard Reve.
Ik vertel het oude verhaal in een
hedendaagse omgeving.
Tien hoofdstukken. Gereed april/mei.

Heftig & zachtmoedig

Negentien verhalen. Mijn selectie bij mijn
70ste jaar in het ondermaanse.
Gereed maart 2020.

Poze / Ter Verpoozing, Peize.

ISSN 2468-340X (digitale versie)

ISSN 2542-8985 (papieren versie)

Poze is een particuliere uitgave van Gerard
Stout. Dit is

nummer 16. *Poze* verschijnt wanneer
daar aanleiding voor is. Eerdere

nummers zijn als pdf af te halen op
www.gerardstout.nl/poze-tijdschrift

Foto's: Gerard Stout, mijn archief, Oplage: 50 papieren
exemplaren.

Uitnodiging

Uit onverwachte hoek ontving ik een uitnodiging te spreken over taal in Drenthe.

In Zuidoost-Drenthe bestaat de afdeling “Hondsrug” van het genootschap “Orde van den Prince”, een Vlaams-Nederlands genootschap voor Nederlandse Taal en Cultuur. Het Genootschap zet zich in voor de bevordering van die Nederlandse taal en cultuur.

Na mijn toezegging vroeg ik me af: Wat weet ik eigenlijk van taal in Drenthe en Nedersaksische Omstreken? Een deel van het antwoord vindt u in deze *Poze*. Ik leen veel van andere deskundigen. Uit diverse publicaties citeer ik uitvoerig. Het halve proefschrift (1970) van mijn neef Geert Kocks heb ik overgenomen. Helaas was er geen ruimte voor alle taalkaarten uit zijn dissertatie. Ook voetnoten heb ik weggelaten. Wie meer wil weten, weet me te vinden.

Over verwantschap met streektaalen in Duitsland schreef ik eerder in *Poze* 11, GRENZKONTAKTE. (Op mijn web.)

Ik herhaal – ook met de citaten – wat al vele malen is gezegd en geschreven. Verbazingwekkend hoe goed de mens is in het vergeten van inzichten en verworvenheden.

C'est un sujet d'étonnement constant pour le lecteur d'archives que la très courte portée de la mémoire des hommes; on oublie avec une étonnante facilité ce qui fait à peine partie du passé; chaque génération ignore ce qui est arrivé de meilleur et de pire à celle qui l'a précédée.
Nauwelaers, *Histoire des avocats*.

Grote geesten hebben zich uitgesproken over *Literaire tijdschriften* in de regio. De patronen rond regio-literatuur verschillen nauwelijks van verwickelingen in het Nederlandse taalgebied. Diverse stromingen, kinnesinnne, afsplitsingen en nieuwe starts. Ieder gaat voor kwaliteit, ieder doet concessies als het aanbod aan literatuur inzakt. Oplages van enkele honderden en geen onderzoek naar bereik en invloed. (Geldt ook voor *Poze*.)

Diverse wetenschappelijke taalonderzoeken leveren een keur aan statistisch materiaal. Vaker dan eens wringt de vraagstelling. Als na enquêtes de scores voor *redelijk* en *goed* bij elkaar worden opgeteld komt een troostrijke uitslag. Wie boosaardig is over het dialectgebruik telt de scores *redelijk* en *matig* bij elkaar op.

Onderweg naar deze *Poze* vernam ik dat in het Chinees het woord voor god en varken enkel in klank verschilt. Diverse Italiaanse missionarissen zijn – naar verluidt – in China gedood vanwege de foutieve uitspraak van *God die in de Hemel zijt*.

In Londonderry verschilt nog steeds de taal van katholieken en protestanten. Een straatbreedte is genoeg voor een andere taal. Niet enkel daar. Tussen twee hoofdkussens is soms al een taalgrens.

In contactadvertenties in het *Dagblad van het Noorden* las ik verschuivingen in aanspreekwoord: *Hi met Anne, Hoi met Mirella, Hallo met Manon, Hai mannen, Hallo, Dag, Hey ik ben Daniëlle*. Verschuiving in taal is overal zichtbaar. Tegelijkertijd worden in die oproepen de woorden *leuk* en *stout* uitgekleeft. Zondag 19 april 2020 vindt in Roden voor de vijftiende keer de uitreiking plaats van de *Dagblad van het Noorden* Streektaalprijzen (Literatuur en Media). Een mooie staalkaart van diverse dialectvarianten binnen leesbereik. Ik stuurde de bundel *t Ên van dat zummer* van Siet Bootsman voor de eerste prijs. Recente verandering in Nederlands taalgebruik is te zien in de bijdragen van Heeroma en Entjes.

In *Poze* gebruik ik Duits, Engels, Frans, varianten van Nedersaksisch. Alle talen zijn me dierbaar. Deze verscheidenheid vraagt inspanning van de lezer. Wat een voorrecht om met aandacht en betrokkenheid een tekst te mogen lezen. Nee, dit tijdschrift is niet voor schranslezen (binge reading). Dit tijdschrift is voor ordening van mijn geest, verheldering van inzichten en van reflectie op mijn plaats in het geheel dat mij, u inbegrepen, omringt. Wie wil mag meekijken en zich spiegelen.

Gereed: *Beperkt houdbaar, De beste verhalen van Gerard Stout* volgens Martin Koster.

Heftig & zachtmoedig, mijn keuze uit mijn werk (70 jaar verhalen). Gereed in maart 2020.

De Avonden, pastiche op *De Avonden* uit 1947 van Gerard Reve. Ik hertel de klassieker in de setting van de laatste tien dagen van 2019.

Laatste Lauwer¹

Jan Naarding, dialectonderzoeker, is na zijn dood een controversiële man geworden. De Drent had niet het voordeel van de Spätgeburt. Postuum is zijn naam gezuiverd van integriteit. Fout in de oorlog.

Al die kennis en die wetenschap was nog niet aanwezig direct na zijn dood. *Laatste lauwer*, een uitgave van Drents genootschap en Nedersaksisch Instituut, is een eerbetoon aan Naarding.

Prof. Klaas H. Heeroma heeft zijn aanvankelijke feestrede lichtjes aangepast en veranderd in een grafrede. Heeroma roemt de pedagoog. (Naarding begon als basisschoolleraar).

Meester Naarding is volksoepvoeder gebleven, de taalpedagoog, die de Drentse dichters en schrijvers tot bezinning wist te brengen. Drente had op het gebied van de regionale letterkunde een behoorlijke achterstand in te halen en wanneer de jonge generatie hem niet als de gemoedelijke mentor had aanvaard, dan was de eenheid in de “Drentse schrieverskring” zeker niet bewaard gebleven. Het geheim van zijn leiderschap zat hem niet zozeer in zijn wetenschappelijke deskundigheid als wel in het feit dat hij een “zoon van Drente” was. Hij begreep, dat de dialectschrijvers en -dichters, en vooral de enthousiaste hoogmikkende jonge garde, geen reden van bestaan zou hebben, wanneer zijn Drentse “volkie” daar niet achter stond. Hij bracht het brede klankbord aan, waar thans de luisterkring van de Drentse uitzendingen van de Regionale Omroep Noord-Oost en de uitgebreide lezerskring van “Oeze Volk” van profiteren. Hij deed dit door persoonlijk contact met de Drenten, op praat- en voordrachtsavonden, waarbij hij zijn “volkie” benaderde in hun eigen taal en gedachtengang. Dat massale contact heeft gemaakt, dat Meester Naarding, de taalpedagoog, het werk van Drentse schrijvers en vooral ook van de veelbelovende jongeren in eerste instantie verstaanbaar heeft gemaakt. “Meester Naarding hef ‘t zegd, dus zal ‘t wel zo wezen” ... Meester Naarding bewoog zich tussen zijn “volkie” als een pater familias, die de gemeenschapsgedachte als een historisch erfstuk trouw bewaarde en tegelijk de ontwikkelingslijnen van zijn streekliteratuur scherp in het oog hield.”

Jo Daan gaat in op verschillen en overeenkomsten tussen aanspreekvormen.

Jij, je, du, dy, dou, U, ie, oe, you,

Hendrik Entjes borduurt rond Meent ie Mij?
mainen, menen, meinen,....

¹ Een bundel bijdragen geschreven voor de laatste verjaardag van Dr. Jan Naarding. Sleen 21 juni 1903 - Assen 20 juli 1963. UB RUG.

Dubbele lende

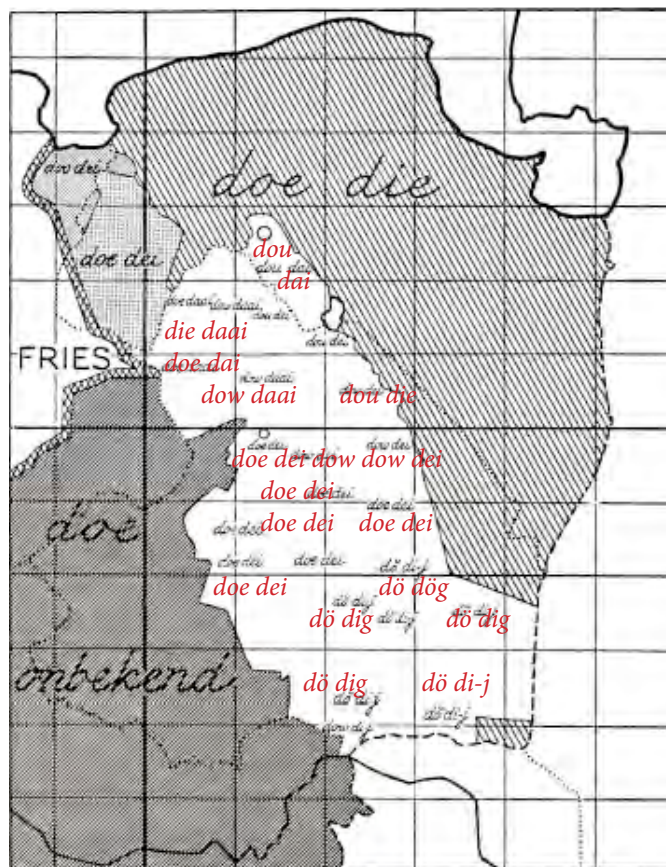
Bijna tien oud-collega's en samenwerkers schrijven over hun niche. Hoeveel geminaten komen voor in het nedersaksisch? rëtt, fangenn, binn, rümm, stainn, tunn, zinn, stamm,...

door A. Weijnen. Gemini betekent tweeling. De woorden eindigen met dubbele letters.

Doppellender is een pleonasme, een tautologie zoals een witte schimmel. Veel veldnamen hebben een doppellender, als een kalf met breed achterlijf, een dubbele lende. Awater staat niet in de opsomming in de Duitse bijdrage van Heinrich Wesche, maar past wel. A betekent namelijk water. Siek is een stroompje. Een Siekbach geeft dubbel aan dat het om een beek gaat. Ook Wellensiek en Wellenbleek zijn dubbele benamingen. In Siepborn betekent siep natte plek en born is ook bron.

Jeder ostfälische Landwirt kennt von der Kälberaufzucht her den Begriff des Doppellenders: das sind Kälber, die mit zu breit geratenen, eigentlich doppelten Lenden geboren werden. Die Tautologie erinnert mich stark an meine eigenen früheren Doppellender. Was wir nachträglich als Pleonasmus bezeichnen, ist für den Namengeher dieser Bildungen im Grunde keine Tautologie mehr. Er versteht nur den einen darin enthaltenen Begriff noch richtig, hat aber häufig noch im Gefühl, dass der Name überfüttert, übergebildet, also ein Doppellender ist.

In Nederland komt Delfzijl wellicht in aanmerking als plaatsnaam met een breed gat.

Dialectindeling en structuur- geografie

Uit de bijdragen van Goossens, Kocks, Entjes en Heeroma haal ik vooral kaarten met aanduidingen van klinkerverschuivingen. Waar in Groningen een oo (in varianten) ontstaat, komt in het zuiden van Drenthe een aa (in varianten) tevoorschijn. Soms lang, soms kort, soms met umlaut. Midden-Drenthe is het gebied waar diverse taalbewegingen botsen. Invloed vanaf de Groninger kant en vanuit het zuiden de Westfaalse / Frankische invloed. Waar de grenzen precies liggen is niet na te gaan. Roswinkel lag geïsoleerd, daar golden weer andere verschuivingen. In Twente is de invloed vanuit Westfalen merkbaar. De lange klinker *e* komt kort tevoorschijn in ètten, naar het westen bij Zwolle is dat eten, net als in Zuidoost-Drenthe.

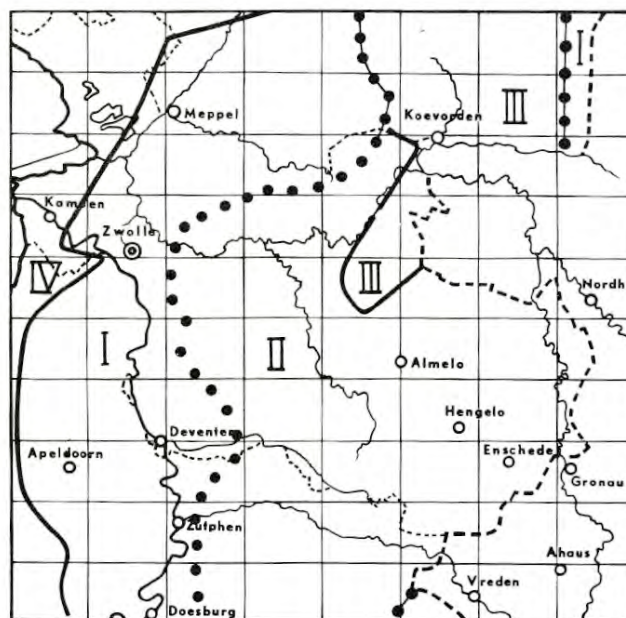
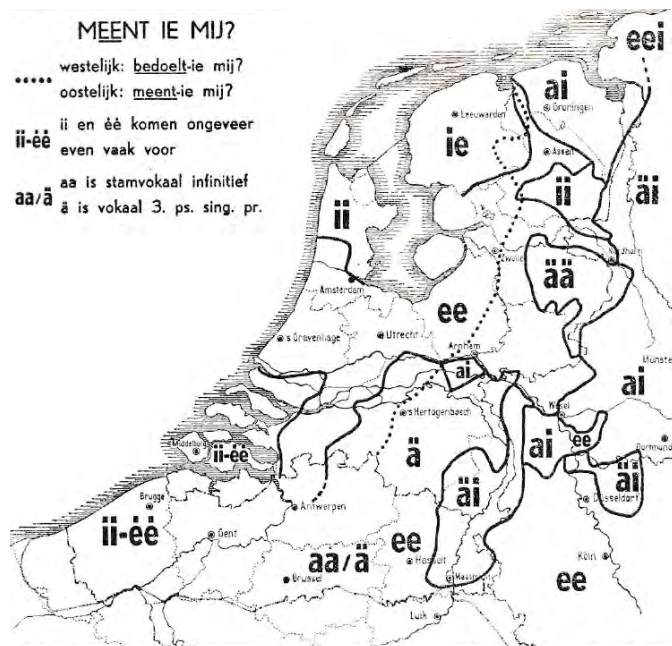
In Twente krijgen verkleinwoorden de uitgang met een k en een umlaut op de klinker: *köpke*, waar de Zuidoost-Drent *koppie* zegt.

Soms zijn in Twenthe de klinkers lang zoals in pòòl (paal), pòòle (palen), pòòlken (paaltje), in Rijssen(de e van *en* is een ingeslikte e een ə). Vriezenveen heeft een ander (ouder) dialect.

Oostnederlands

Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalletterkunde van Oost-Nederland bijeengebracht door prof. Dr. K. Heeroma en Dr. J. Naarding. Uit 1964 Sasland, opnieuw uitgegeven door Stabo / All-Round.

In deze bundel herdenkt Heeroma opnieuw de in 1963 overleden Jan Naarding. Dr. H.T.J. Miedema schetst de ontwikkeling der Oostnederlandse dialectstudie. In het begin rommelde iedereen maar wat aan tot het ontstaan van het Nedersaksisch Instituut (1953). Met de conferentie in Vosbergen (natuurgebied onder Groningen) waar de zogenaamde Vosbergen spelling werd afgesproken in een poging de schrijftaal te uniformeren. Die spelling is vrijwel niet gebruikt, waarschijnlijk vünwēge de överdāād öön umlauten.

	Eten	gegoten	boter
I.	èètən	göö̀tə	bòòtər
II.	ettən	göttə	bòtər
III, IV	eetən	göö̀t(ə)	bootər

Korte inleiding tot de geschiedenis van Oost-Nederland

Prof. Dr. W. Jappe Alberts

Enkele citaten.²

De oudste bevolking van Nederland, vormde reeds in de prae-historische tijden geen eenheid. Er waren verschillen in klimaat, immers de afwisseling van paleolithicum, mesolithicum en neolithicum vond er niet gelijktijdig plaats - en ook in bevolking, - want de «Bandkeramiker» en de verschillende bekervolken bewoonden verschillende uiteengelegen delen van de hogergelegen gronden van het oostelijke Nederland. Maar nog minder vormden de delen van «Oost-Nederland» -van Limburg tot Groningen - in latere, historische tijden een eenheid, noch in politieke, noch in economische, noch in culturele zin.

Als in 51 vóór Chr. de Romeinse legers de Rijn grens bereikt hebben en in de daarna volgende decennia deze grens bevestigd en geconsolideerd wordt, blijkt ten duidelijkste, dat het oostnederlandse gebied ten Zuiden van de Rijn een geheel andere ontwikkeling tegemoet gaat dan de oost-nederlandse streken ten Noorden van de Rijn grens.

Af en toe zijn er schermutselingen (slag bij Ane in 1227), maar meestal gebeurt er weinig opzienbarends in de afgelegen streken. Het gezag komt van de bisdommen van Utrecht en van Munster. De bewoners redden zichzelf met hun eigen rechtspraak. De oosterlingen zitten niet op nieuwkomers te wachten.

Uit deze jaren (rond 1456) stammen ook de uitdrukkingen, waarmede de bewoners der oostelijke gebieden der noordelijke Nederlanden en hun vijandigheid tegenover Bourgondië worden aangeduid door de Bourdische, contemporaine auteurs: zoals b.v. door chronist Chastellain die zegt dat; de bevolkingen van deze streken «jamais ne sont favorables volontiers à ceux de la langue française ...».... Hij noemt de Deventenaren en hun bovengenoemde bondgenoten «diverses et sauvages nations». De tegenstelling tot het Westen en Zuiden der Nederlanden was groot; eerst in de loop van de 16de eeuw werd zij ten dele overwonnen. Daartegenover stond een vrij sterke samenhang op politiek, economisch en cultureel gebied

met de Westfaalse streken. Alvorens daarop iets nader in te gaan nog een korte opmerking over de westelijke grens van het noordelijke deel van Oost-Nederland. Veelal neemt men - mogelijk naar aanleiding van wat vroegere schrijvers als b. v. Werner Rolevinck omtrent de westelijke grens van Westfalen medegedeeld hebben - aan, dat de Yssel de grens vormt. Dit is minder juist, omdat de Ysselvallei, de lage gronden en uiterwaarden aan beide oevers van de Yssel, met name in agrarisch opzicht een samenhangend gebied vormen. De rivier scheidt niet, maar verbindt. Zo lagen op de westelijke oever b.v. de agrarische gronden, die in het bezit waren van de steden Zutphen, Deventer en Kampen en van haar burgers; zij vormden voor die steden een belangrijke bron van inkomsten. De samenhang tussen de beide oevers - die in menig opzicht b.v. blijkt uit de teksten der stadsrekeningen van Zutphen en Deventer - is o.m. een gevolg van de omstandigheid, dat de Veluwe een afsluiting van de linker-Ysseloever vormde, die in vrij sterke mate de bewoners van die oever dwong hun contacten in oostelijke richting, dus aan de overzijde van de Yssel te zoeken. Beter zou het daarom zijn de «Oostnederlandse grens» langs de hoge Veluwerand van Dieren over Eerbeek, Loenen, Beekbergen, Apeldoorn en Epe naar Hattem te leggen, en de Veluwe zelf als een overgangsgebied te beschouwen. Opgemerkt dient nog dat het voor de ontwikkeling van de noordelijke helft van Oost-Nederland van belang was, dat dit gebied geen natuurlijke grens met Westfalen had. Alleen in het Noorden vormden moerassen een slechts op enkele plaatsen, b.v. bij Koevorden, doorgankelijke barrière. Bindend tussen Oost en West werkten in Oost-Nederland ten N. van de Rijn in verschillend - en niet alléén in economisch - opzicht ook de zijrivieren van de Yssel: Oude Yssel. Berkel. Schipbeek en ook de Overijsselse Vecht.

Oost-Nederland is tot ongeveer 1550 vooral op het oosten gericht. Alberts schrijft:

De hiervóór bedoelde relaties (in het Oosten van Nederland van met name Deventer, Zutphen, Kampen, Groningen en Drente) waren niet alleen van politieke, maar ook van economische, sociale en culturele aard. Zij gaven aan het Oostnederlandse gebied een ook in volksleven en volksgebruiken

2. *Oostnederlands*, Bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalletterkunde van Oost-Nederland bijeengebracht door prof. Dr. K. Heeroma en Dr. J. Naarding. Uit 1964 Sasland, opnieuw uitgegeven door Stabo / All-Round.

tot uitdrukking komende, bijzondere samenhang, en zij konden slechts ontstaan omdat de streken, die tesamen Oost-Nederland vormden, in menig opzicht een gemeenschappelijk karakter en niet zelden gemeenschappelijke belangen hadden. Op deze grondslag ontstond een Oostnederlandse gemeenschap, waarin ook het agrarische element sterk op de voorgrond trad. Deze gemeenschap ontwikkelde – hoewel tegenstellingen en verschillen daarbinnen geenszins ontbraken – als zodanig een eigen karakter en bleek – zoals b.v. met betrekking tot de Moderne Devotie en het vroege, door de scholen van Deventer en Zwolle en door de 15de eeuwse Zwolse boekdrukkerij belichaamde, humanisme – ook op geestelijk gebied een uitstromingsgebied (een bron *g*)te zijn. De in de tweede helft der 15de eeuw aanvangende en in latere eeuwen voortgezette overvleugeling door het Westen van Nederland, dat in politiek, economisch en cultureel opzicht het belangrijkste deel van de Republiek der Verenigde Nederlanden werd, heeft de eigen aard van Oost-Nederland niet aangetast, en zo kan men zeggen, dat de in de Middeleeuwen gelegde grondslag voor Oost-Nederland nog een reële waarde heeft behouden.

Deventer

Stratigrafie van de Oostnederlandse volkstaal

Prof. K. H. Heeroma

Waar komt onze taal vandaan? Welke invloeden hebben een rol gespeeld? Over de huidige taal(veranderingen) zijn gemakkelijk zinnige bewering te doen. Over taalgebruik in een ver verleden is moeilijker een consistent verhaal te vertellen. We kennen slechts enkele bronnen, naar de uitspraak kunnen we slechts gissen.³

De volkstaal, zo hebben wij van de dialectgeografie geleerd, is geen in zichzelf besloten complex dat alle invloeden van buiten afweert en zich de eeuwen door onveranderd handhaaft, maar is samengesteld uit lagen van verschillende ouderdom. Analyse van de volkstaal leidt tot stratigrafie. Het uitgangspunt van het stratigrafische verhaal moet altijd de oudste laag zijn die wij in een dialect constateren kunnen. Van die relatief oudste laag schrijft het verhaal zichzelf verder naar de op één na oudste en zo maar door, tot het bij de jongste komt, die ook inderdaad, absoluut, de jongste mag genoemd worden. Die jongste taallaag kan meteen een naam krijgen want zij heeft zich in het jongste verleden, onder onze eigen ogen en oren, ontwikkeld of is nog bezig zich te ontwikkelen. De Oostnederlandse volkstaal heeft in de laatste eeuwen, sinds Holland het dominerende gewest in de Nederlanden is geworden, allerlei elementen ontleend aan de «beschaafde» verkeerstaal op Hollandse grondslag. De ontwikkeling van die jongste Hollandse laag in de Oostnederlandse volkstaal staat niet los van het in gebruik komen van de westelijke schrijftaal op (Vlaams-Brabants)-Hollandse grondslag via kerk. school, bestuursapparaat, krant en allerlei andere publiciteitsmedia. Ten dele dringen die hollandismen van de laatste eeuwen geleidelijk op van west naar oost, ten dele komen ze als het ware overal tegelijk uit de lucht vallen. In het laatste geval is de staatsgrens – de cultuurtaalgrens – de grens van de verhollandsing van de Oostnederlandse volkstaal. De volkstaal ten oosten van die staatsgrens wordt in gelijke mate verhoogduitst als die ten westen ervan verhollandst wordt.

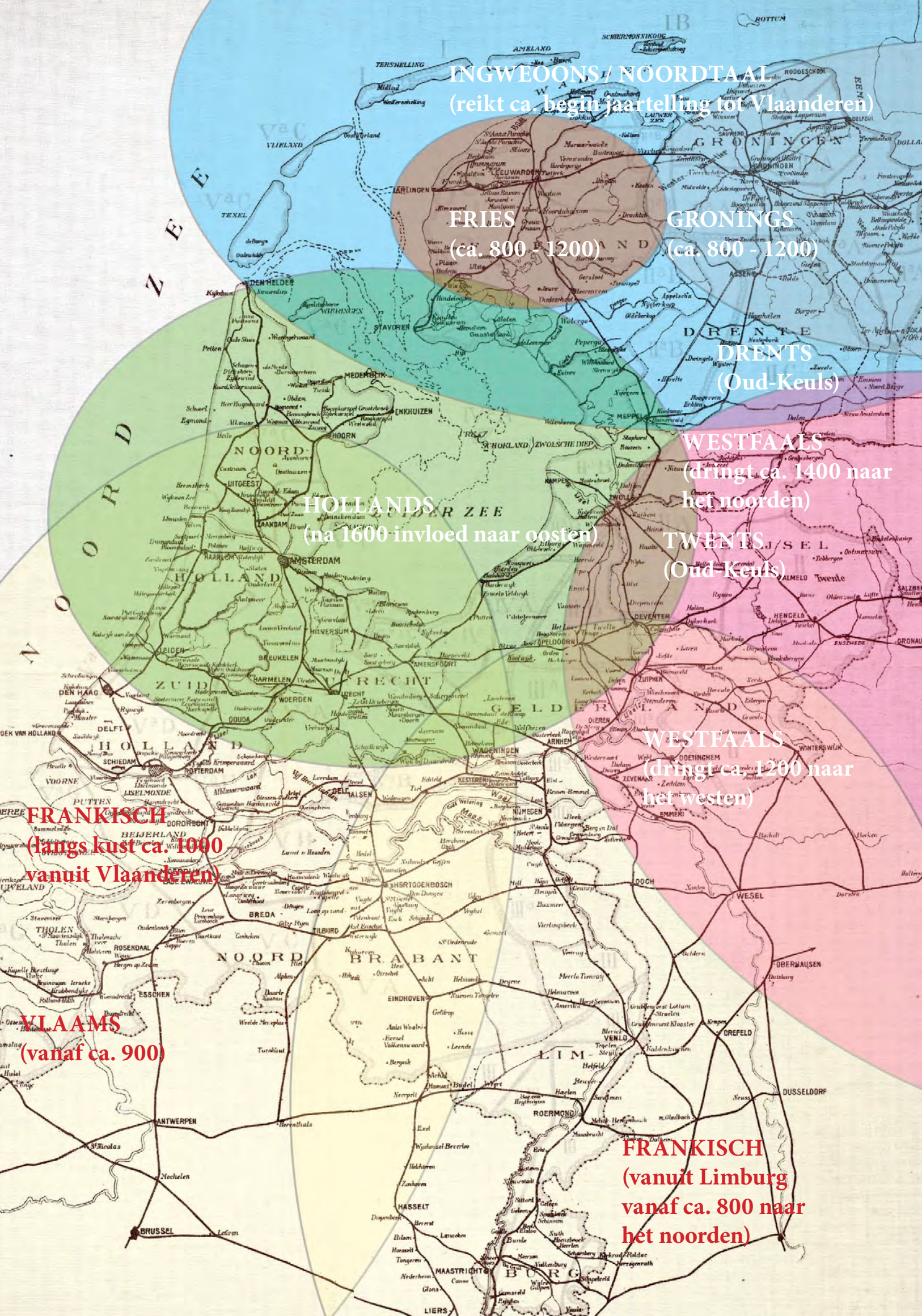
Heeroma schets enkele perioden met onderscheidbare taalontwikkelingen. De huidige taal noemt Heeroma de jongste taal. De een na jongste gaat aan het hedendaags (Oost)Nederlands vooraf.

Van de op één na jongste laag kunnen wij alleen met zekerheid zeggen, dat zij vóór de laatste gedateerd moet worden, vóór de tijd waarin de expansie van de Hollandse omgangstaal en de invloed van de algemene Nederlandse cultuurtaal zich in onze oostelijke gewesten begon te doen gelden, vóór de 16e of 17e eeuw. De taallagen die vóór de jongste, Hollands-Nederlandse zijn gevormd moeten wel in de middeleeuwen worden gedateerd.

Waar te beginnen? Hoe ver kunnen we terugkijken in de tijd als het over Oostnederlands gaat?

De oudst bereikbare laag van de Oostnederlandse volkstaal bestaat - als men afziet van eventuele Prae-Germaanse substraatelementen - uit woorden waaraan sedert de *Gemeengermaanse periode* (vaak afgekort als *gm.*), die men omstreeks het begin van onze jaartelling pleegt te situeren, vrijwel niets meer veranderd is, waarbij de dialectische verschillen dus beperkt blijven tot onbelangrijke fonetische nuances (klankverschillen). Het loont niet de moeite zulke woorden in kaart te brengen, omdat het kaartbeeld, als men daar al van kan spreken, al te gelijkvormig is en maar naar één enkele taallaag verwijst. Heel talrijk zijn deze elementen van de oudste laag waarschijnlijk niet. Ik moet dit wel veronderstellenderwijs zeggen, want hun aantal is bij mijn weten nog nooit vastgesteld. Er is wel een vrij groot aantal woorden uit de Germaanse erfenis als lexicale eenheid gemeenschappelijk gebleven aan het hele Nederlandse taalgebied, maar de differentiatie van de klankgestalte verwijst in verreweg de meeste gevallen toch naar jongere lagen. De op één na oudste laag, die op die ongedifferentieerde *Gemeengermaanse* volgt en waarin we de taalveranderingen situeren die zich hebben voltrokken vóór de 8e of 9e eeuw, is ongetwijfeld een zeer complex geheel. In deze laag moet men de grondslag zoeken voor de grootste dialectische tegenstelling die ooit op het Nederlandse taalgebied is ontstaan, namelijk die tussen noord en zuid, tussen een «noordtaal» en een «zuidtaal». Wil men in plaats van deze geografische aanduidingen «historische» namen gebruiken, dan zou men in plaats van «noordtaal» desgewenst «Fries» en in plaats van «zuidtaal» zonder bezwaar «Frankisch» kunnen zeggen.

3. *Oostnederlands*, K.H. Heeroma, J. Naarding. 1964 Sasland RUG.

INGWEOONS / NOORDTAAI
(reikt ca. begin jaartelling tot Vlaanderen)

FRIES
(ca. 800 - 1200)

GRONINGS
(ca. 800 - 1200)

DRENTS
(Oud-Keuls)

WESTFAALS
(dringt ca. 1400 naar
het noorden)

TWENTS
(Oud-Keuls)

HOLLANDS
(na 1600 invloed naar oosten)

WESTFAALS
(dringt ca. 1200 naar
het westen)

FRANKISCH
(langs kust ca. 1000
vanuit Vlaanderen)

VLAAMS
(vanaf ca. 900)

FRANKISCH
(vanuit Limburg
vanaf ca. 800 naar
het noorden)

«Fries» moet althans in een deel van de periode die deze taallaag heeft gevormd, wel zo ongeveer het hele Nederlandse gebied ten noorden van de grote rivieren hebben kunnen aanduiden.

Herooma kiest voor Noordtaal

Uit die «noordtaal» is niet alleen een Oudfriese, maar ook een Oudsaksische en een Oud-Engelse schrijftaal voortgekomen. Daarom lijkt het toch wel beter om de naam «Fries» als taalkundige term te reserveren voor de taal die, als een van de dialecten van de «noordtaal», sinds de 12e- of 13e-eeuw in het noordelijk kustgebied te documenteren is, en de «noordtaal» van onze op één na oudste laag zelf anders aan te duiden. Als namen voor deze «noordtaal» zijn o.a. gekozen «Ingweoons», «Noordwestgermaans» en «Noordzeegermaans».

Deze Ingweoonse taal kwam voor in het hele gebied van wat nu Nederland en Vlaanderen heet.

Er zijn geen aanwijzingen dat het Ingweoons van de op één na oudste taallaag er in Oost-Nederland anders heeft uitgezien dan in West-Nederland. Het grote verschil tussen Oost- en Westnederlands is waarschijnlijk pas ontstaan in een volgende periode, toen de Frankische «zuidtaal» naar het noorden kwam opdringen. Het uitgangspunt voor de frankisering lag bij West-Nederland ergens anders dan bij Oost-Nederland, bij het eerste namelijk in het Schelde-gebied, bij het tweede in het Rijn-Maas-gebied. In het westen zowel als in het oosten is een mengtaal ontstaan waarin het Frankische element de toon aangaf en de structuur van de taal bepaalde - alleen in het noordelijke kustgebied wist het Ingweoons zich na 1200 nog onvermengd te handhaven of bleef het althans de structuur van de taal, die men dan «Fries» mag noemen, bepalen -, maar in Zeeland en Holland werd het Ingweoons overspoeld door westelijk Frankisch (dat men na de 9^e-eeuw al wel Vlaams mag noemen), in Gelderland, Overijssel en Drente door een ander, oostelijker Frankisch dialect (dat we, bij gebrek aan beter, maar Oud-Keuls zullen noemen).

Expansies

De Oud-Keulse expansie, die de na-Ingweoonse taallaag in het complex van de Oostnederlandse volkstaal heeft afgezet, heeft kennelijk, althans ten zuiden van de Overijsselse Vecht, vroeger en intensiever gewerkt dan de Vlaamse expansie in het westen. Het aantal Ingweoonse relicten dat in de Oostnederlandse volkstaal ten zuiden van de Vecht is achtergebleven, is daardoor oneindig veel kleiner dan dat in het gefrankiseerde Hollands. In het Gronings is het minstens zo groot als in het Hollands, zo niet groter. Maar het Groningse Ingweoons, dat de tijd had gekregen om zich tot Gronings Fries te ontwikkelen is dan ook

zeker een half millennium later gefrankiseerd dan het Gelderse en Overijsselse en zelfs nog enige eeuwen later dan het Hollandse. In de wat later, d.w.z. pas na de 9e eeuw gefrankiseerde gebieden, waartoe zowel Zeeland en Holland als Groningen en Oostfriesland behoren, vindt men echter niet alleen méér Ingweoonse relicten, ze zijn er ten dele ook van een ander soort. Het Ingweoons is zich als een aparte taal (of taalgroep) begonnen te ontwikkelen in de periode van onze op één na oudste taallaag, maar die ontwikkeling heeft zich in látter, of helemaal nóóit, gefrankiseerde gebieden ook voortgezet in volgende periodes. Het voorkomen van jongere ingweonismen in een Prae-Frankisch substraat wijst op latere frankisering, het ontbreken ervan op vroegere frankisering. Niet alleen op grond van het geringer aantal Ingweoonse relicten in Gelderland en Overijssel, maar ook op grond van het feit dat de jongere ingweonismen er geheel ontbreken, mag men de Oud-Keulse expansie in Oost-Nederland enige eeuwen vroeger dateren dan de Vlaamse expansie in het westen.

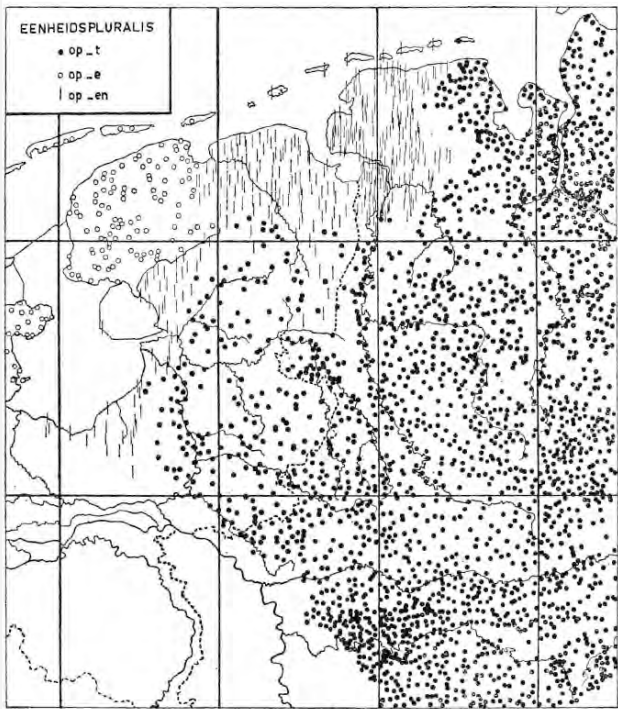
Dubbele tongval

Na deze algemene inleiding gaat Heeroma verder met woord- en klankveranderingen. Woorden met dubbele klinkers (*au*) veranderen in een enkele klinker (*a*, of *â*, of *ä*). Dit heet *mono*-ftongering van *di*-ftongen. Na *mono*ftongering ontstaan lange en korte klinkers en weer *diftongen*. Het aantal variabelen is zeer groot. Ik heb enkele taalkaarten opgenomen met die klinkerverschuivingen.

Tot de oudere ingweonismen, die van onze op één na oudste taallaag in de Oostnederlandse volkstaal, mag men stellig rekenen de *mono*ftongering van *gm.* (*Gemeengermaans*) *au* tot *á* (in tegenstelling met de Frankische *mono*ftongering van *au* tot *ó* in dezelfde tijd). Het duidelijkste oorbeeld hiervan is *bâak* of *bâke(n)*, dat niet alleen in het lang Ingweoons gebleven Groningerland voorkomt, maar ook in Overijssel en Gelderland, en wel in toepassingen die de mogelijkheid van jongere ontlening aan het Hollands buitensluiten. (In Rijssen betekent *bâke* bv. volgens Schönfeld Wichers, «paasvuur»). Het lijkt wel of bij dit woord de oude tegenstelling tussen «noordtaal» en «zuidtaal» tot de huidige dag bewaard is gebleven. De gegevens van het *Middennederlands Woordenboek* leren ons, dat ook in de oude schrijftaal een Zuidnederlands *boken* (met Frankische *mono*ftongering) stond tegenover een Noordnederlands en Westvlaams *baken*, *baec* (met Ingweoonse *mono*ftongering). Het Middelnederduits kent eveneens *bake*.

Wij hebt

Eenheidspluralis op een *t*. Wij hebben / wij hebt
In West-Nederland is *wij hebben* gebruikelijk. In het oosten *wij hebt*. In het meervoud komt veelvuldig de uitgang *t* voor bij werkwoorden. Wij fietst, zij fietst in plaats van wij fietsen, zij fietsen. Op de kaart hierna is de spreiding van de eenheidspluralis (op *-t*, op *-e*, op *-en*) weergegeven.

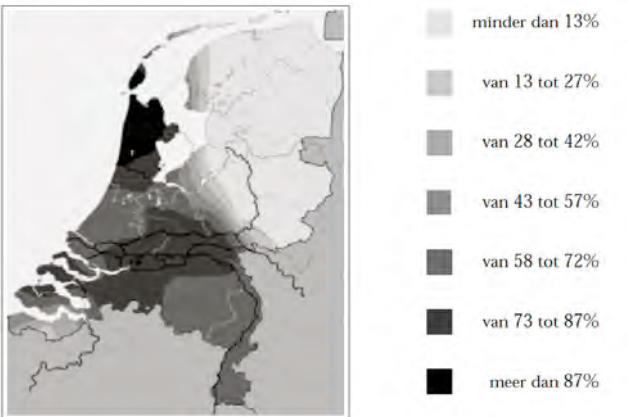

Bij het Meertensinstituut is het proefschrift (1999) van Ton Goeman als pdf af te halen. Bijna 498 pagina's over onderzoek naar verdwijnen van de *t* in de (spreek)taal. Kaarten uit *T-Deletion* pag. 281-282. Zie rechter kolom.

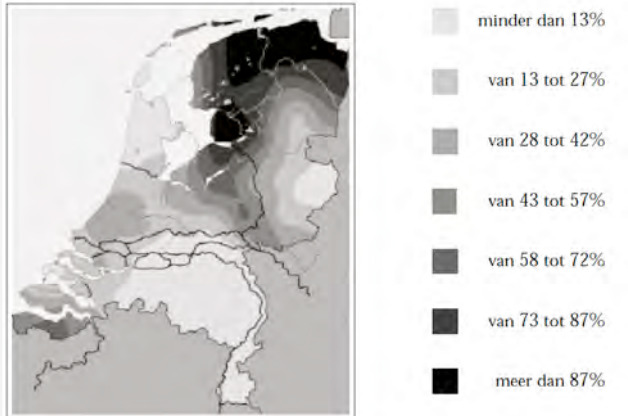
Isoglossen op de grens

In de 19^e eeuw, toen een dialectologie die naar historische verdieping zocht alleen nog maar in Oudgermaanse stamtalen kon denken, zou men met name de Ingweoonse relictten uit de laatste alinea hebben begroet als welkome getuigen van het «Saksische» karakter der Oostnederlandse volkstaal. Men had niet alleen behoefte aan duidelijk van elkaar onderscheiden stamtalen, maar, ook aan duidelijke stamgrenzen. De grens tussen de stamgebieden van de Saksen en de Franken liet men schuin over de Veluwe lopen, van Harderwijk naar Dieren. Daar lopen nogal wat isoglossen (plaatsen met zelfde woordgebruik) en aan één daarvan, die men overigens niet geheel juist tekende, kende men een bijzondere betekenis toe. Dat was de daar ter plaatse geprojecteerde lijn die de z.g. eenheidspluralis op *-t* in het praesens der werkwoorden zou begrenzen. Deze *-t* was de voortzetting van een uitgang *-ad*, die in deze vorm in het Oudengels voorkwam. ...
Het gebied van de eenheidspluralis op *-en* ziet er veeleer uit als een perifeer restgebied dat zich met succes heeft verweerd tegen een uit het oosten komende vernieuwing.

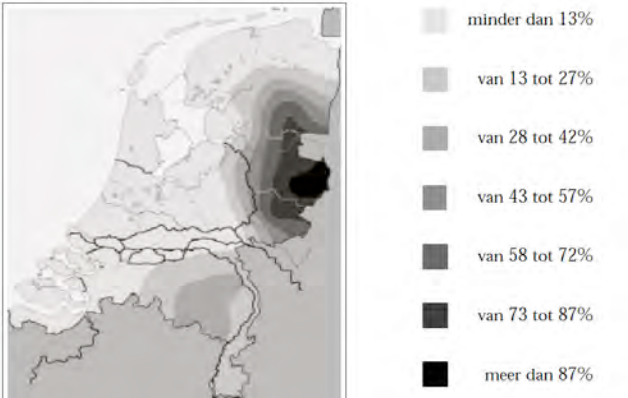
Karte 1: Einheitsplural auf *-e*

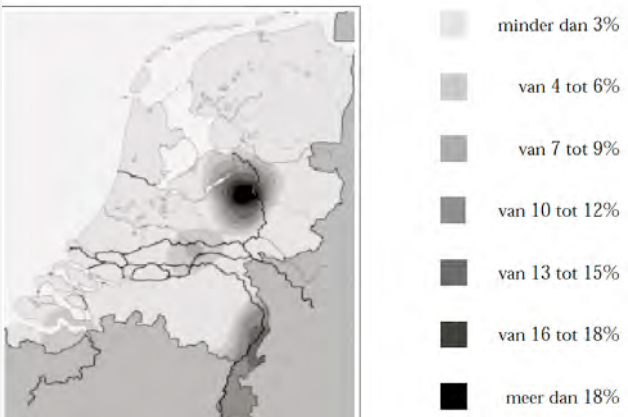
Karte 2: Einheitsplural auf *-(e)n*

Karte 3: Einheitsplural auf *-(e)t*

Karte 4: Einheitsplural auf *-ø*

Karolingische tijd

Men kan schattenderwijs zeggen dat de Frankische taallaag (of misschien beter het complex van Frankische taallagen) zich zo tussen de 8^e en de 12^e of 13^e eeuw over het Ingweoonse substraat heeft heengelegd. Een verhaal met nauwkeuriger datering zal het dialectgeografisch onderzoek wel nooit uit zijn gegevens kunnen afleiden. Als dat verhaal ooit te vertellen is, zal het door de mediaevisten en archaeologen verteld moeten worden. Als het taalverhaal – in-grote-gebaren, zoals het hier gegeven is –, enige overtuigingskracht heeft, is dat zeker niet in de laatste plaats te danken aan de vage, maar niettemin historisch-suggestieve term «Frankisch», die er als een vlag overheen wappert. Voor het eind van de periode past de term weliswaar nauwelijks meer, maar het begin ervan ligt in ieder geval in de Karolingische tijd (Karel de Grote, rond 800 n. Chr.). Dat is een tijd die tot de verbeelding spreekt en waarvan men bij voorbaat bereid is aan te nemen dat er ook in taalkundig opzicht van alles in gebeurd kan zijn. Veel moeilijker is echter de volgende taallaag, die, blijkens de dialectgeografische analyse, in Oost-Nederland «boven» de Frankische ligt, in een duidelijk historisch verband te plaatsen en voor de verbeelding aannemelijk te maken. Chronologisch moet deze laag tussen de Frankische en de Hollandse liggen, de «beweging» die er voor verantwoordelijk is, moet uit het oosten komen. Het ligt daarom voor de hand deze vóór-Hollandse, op één na jongste laag van de Oostnederlandse volkstaal de **Westfaalse** te noemen.

Eenheidspluralis

Het Oostnederlandse gebied met de eenheidspluralis op *-t* (wij heb*t*), dat ik hierboven besprak, is aanzienlijk groter dan dat van de *nedendöör* vernieuwing, (deze *Pože* pag. 20) maar het sluit evenals dit laatste aan bij een groot Westfaals achterland. En aangezien wij weten dat de verbreidingsgebieden van de verschillende Westfaalse

vernieuwingen zeer verschillend van omvang kunnen zijn, lijkt er mij geen overwegend bezwaar tegen te bestaan om de Oostnederlandse eenheidspluralis op *-t*, hoezeer ook formeel het resultaat van een Ingweoonse klankontwikkeling, stratigrafisch te rekenen bij de Westfaalse taallaag. De eenheidspluralis op *-en* moet dan gerekend worden tot de voor-Westfaalse, dus Frankische laag, wat nog niet wil zeggen dat hij rechtstreeks is geïmporteerd uit het Frankische «stamland» ten zuiden van de grote rivieren. In Nederduitsland vinden we de eenheidspluralis op *-en* doorgaans in kolonisatiegebieden met een mengdialect. Maar was Oost-Nederland in de frankiseringstijd ook niet zo'n kolonisatiegebied met een (Frankisch-Ingweoons) mengdialect? De eenheidspluralis op *-t* zou volgens deze voorstelling liggen in dezelfde taallaag als *nedendöör*, de eenheidspluralis op *-en* in dezelfde als *bansdöör*, terwijl de (Hollandse) laag waarin *achterdöör* ligt op de kaart van de pluralisuitgangen niet vertegenwoordigd zou zijn. Misschien dat de Noordhollandse eenheidspluralis op *-e* (wij hebbe, ten noorden van het IJ) op dezelfde wijze verklaard kan worden als de Oostnederlandse op *-en*, m.a.w. dat *-e* ontstaan is uit *-en* door apocopering (inslikken) van de slot *-n*, maar de mogelijkheid moet ook opengelaten worden dat dit Noordhollandse *-e*, evenals de overeenkomstige vorm in het latere Westerlauwerse Fries, ontstaan is uit *-ed* door verzwakking van de slot *-d*. Voor de laatste mogelijkheid kan pleiten dat in het Zeeuws en het Hollands ten zuiden van het IJ, die gefrankiseerd zijn van Vlaanderen uit, geen frankiseringssysteem met eenheids *-en* als resultaat van dialectmenging is opgekomen, maar het oorspronkelijke Frankische (en Gemeengermaanse) systeem daar de plaats van het Ingweoonse heeft ingenomen. Wij hebben wel vaker gezien dat de frankisering van Vlaanderen uit (de Vlaamse expansie) tot andere resultaten heeft geleid dan de frankisering van het Rijn-Maas-gebied uit (de «Oud-Keulse» expansie).

De westfaalse Expansie

Prof. K. Heeroma

Op een dialectensymposion, georganiseerd ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan (1969) van een Nedersaksisch Instituut, is, zou men zo op het eerste gezicht of gehoor zeggen, het Nedersaksisch wel het aangewezen thema van de samenspreking.⁴ Bij nader toezien en toehoren moet men echter deze gedachte laten varen. “Nedersaksisch” immers is, ofschoon het een instituut benoemt dat zich niet in de laatste plaats met dialectologie bezighoudt, géén dialectologisch begrip. Het is eer een volkskundig begrip, d.w.z. een grootheid die een gedegen volkskundig onderzoek zou verdienen en misschien ook nog wel eens zal krijgen. Welke voorstellingswereld is de achtergrond van de in feite onwetenschappelijke formulering van mijn leeropdracht in de Nedersaksische taal- en letterkunde en de daarmee samenhangende naamgeving van mijn instituut? Hoe is die voorstelling in, laten we zeggen, anderhalve eeuw - de laatste anderhalve eeuw - gegroeid en tot een volkskundige werkelijkheid geworden? Hoe komt het dat een onbewoonbaar krot, dat ergens in een Drents dorp als “tweede huis” te koop wordt aangeboden, er aantrekkelijker door wordt wanneer het een “Saksisch boerderijtje” genoemd wordt?

Hoe komt het dat ikzelf nooit een poging heb gedaan om de naam van mijn instituut veranderd te krijgen, maar integendeel juist met die naam ben gaan spelen door een stichting waarvan ik de mede-stichter ben geheel vrijwillig “Sasland” te noemen? Ik stel al die vragen, maar ik zal ze hier niet dadelijk en rechtstreeks, beantwoorden, want ik spreek niet op een volkskundig symposion, maar op een dialectensymposion.

Ik spreek naar aanleiding van het wetenschappelijk dialectonderzoek dat 15 jaar lang van mijn instituut is uitgegaan, een onderzoek in Oost-Nederland en de daaraan grenzende gebieden. Ter inleiding van mijn voordracht moet ik echter wel even het probleem dat in de naam van mijn instituut verborgen zit aanduiden, omdat de Oostnederlandse dialecten een eeuw lang ook door wetenschappelijke dialectologen op voor-wetenschappelijke wijze als “saksische” dialecten zijn gepresenteerd.

Nedersaksisch onwetenschappelijke benaming

Mijn laatste zin klinkt paradoxaal. Als wetenschappelijke dialectologen een bepaalde term gebruiken, wordt die term door dat gebruik dan geen wetenschappelijke term? Halbertsma, Winkler, Gallée, Te Winkel, Van Ginneken waren in hun tijd werkelijk geen kleine jongens. Is het nu niet verschrikkelijk hoogmoedig van mij, die als

dialectonderzoeker toch ook op de schouders van die grote mannen sta, om van hen te zeggen dat zij een onwetenschappelijke term hebben gehanteerd? Zeker, dat kan zo schijnen, en omdat ik ook de schijn van hoogmoed wil vermijden, zal ik het dan nu met wat meer bescheidenheid en meer besef van de historische relativiteit van het begrip “wetenschappelijk” proberen te formuleren: voor al deze voorgangers kón “saksisch” nog een wetenschappelijke term zijn, voor mij, die uit een andere school ben, kan het dit niet meer zijn. Ik ben uit de dialectgeografische school, de school van de “Deutsche Sprachatlas” te Marburg, ik heb geleerd volgens een bepaalde methode taalkaartpatronen te herkennen, te analyseren en historisch te interpreteren. En van dialectgeografisch standpunt beschouwd is de term “saksisch”, met zijn zeer bepaalde historische pretentie, met zijn zeer bepaalde verwijzing naar een historisch stamverband in de tweede helft van het eerste millennium van de christelijke tijdrekening, volmaakt onbruikbaar.

Kringredenering

De 19de-eeuwse dialectologen constateerden net als wij allerlei tegenstellingen tussen de Oostnederlandse dialecten en de Westnederlandse, allerlei overeenstemmingen ook tussen de Oostnederlandse dialecten en die van het nederduitse gebied ten oosten van de staatsgrens. En omdat zij aannamen dat in Oost-Nederland evenals ten oosten van de staatsgrens “Saksen” hadden gewoond, benoemden zij de geconstateerde overeenstemmingen in de volkstaal hier en ginds met de benaming “saksisch”. Die benaming hield voor hen een verklaring in, een afdoende verklaring. Zij waren immers nog niet aan een dialectgeografische analyse toe, zij hadden de problematiek die in de verschillende verbreidingspatronen der geconstateerde overeenstemmingen gelegen was, nog niet ingezien.

Zij zaten wel met de historische vraag, hoever westwaarts het “saksische” stamgebied zich eenmaal had uitgestrekt. De historische bronnen gaven daarover geen uitsluitsel, maar geen nood, de dialectologie kon als een hulpwetenschap van de geschiedenis fungeren: de westgrens van de geconstateerde overeenstemmingen, of liever de westgrens van één bepaalde, bijzonder relevant geachte overeenstemming, kon beschouwd worden als de westgrens van het “saksische” stamgebied. Dat zij hierbij een kringredenering toepasten - eerst plakten zij op grond van een veronderstelde historische situatie op bepaalde taalverschijnselen het etiket “saksisch”, daarna stelden zij aan de hand van het verbreidingsgebied deze verschijnselen weer het historische woongebied van de “saksische” stam vast - heeft hen niet gehinderd. Het was in overeenstemming met de romantische visie op de volkstaal

4. 15 jaar Nedersaksisch Instituut 2 nov. 1968. Sasland, Groningen.

om een modern taalgeografisch patroon zonder verdere analyse terug te projecteren in een heel ver verleden. Het ontbreken van die verdere analyse en het blinde vertrouwen op een naam die een verklaring scheen in te houden, doet ons, moderne dialectgeografen, de voorstelling die de 19de-eeuwse dialectologen zich van de oostnederlandse taalgeschiedenis hadden gevormd, voor-wetenschappelijk noemen. Het is voor ons een fantasiebeeld, dat overigens – de feiten bewijzen het –, dóórdat het tot de fantasie sprak en aan een behoefte der verbeelding voldeed, het in zich had om “bezit” te worden van het oostnederlandse “volk”.

Dit fantasiebeeld heeft ook de formulering van mijn leeropdracht en de naam van mijn instituut bepaald. Ik noem deze voorstelling voor-wetenschappelijk, en ik moet dat als wetenschappelijk dialectoloog ook doen, maar tegelijk protesteer ik niet tegen de naam van mijn instituut, want ik sta met dat instituut in de werkelijkheid van het oostnederlandse “volk”. Niet mijn wetenschap maar “mijn volk” heeft, bij monde van de universitaire overheid, aan mijn instituut zijn naam gegeven!

Westfaalse expansie

Het is intussen zeker de taak van dit instituut, dat een wetenschappelijk instituut wil zijn, om te onderzoeken, wat dan wel de achtergrond is van die overeenstemmingen tussen de oostnederlandse dialecten en die van hun duitse achterland, overeenstemmingen die vorige generaties voor-wetenschappelijk onder de noemer “saksisch” hebben gebracht. Dit onderzoek is in de afgelopen 15 jaar een van de hoofdthema's van mijn wetenschappelijke activiteit geweest en, meen ik wel te mogen zeggen, mijn meest persoonlijke bijdrage tot de nederlandse dialectologie. Daarom heb ik dit onderzoek ook gekozen als thema van mijn voordracht op dit herdenkingssymposium.

Ik spreek over “de westfaalse expansie” en ik doe dit persoonlijk en herdenkenderwijze, d.w.z. ik wil u laten zien hoe dit begrip “westfaalse expansie” in mij is gegroeid, welke inhoud het in de loop der jaren voor mij heeft gekregen, welke rol het is gaan spelen in mijn voorstelling van de oostnederlandse taalgeschiedenis. Onderzoeken is zoeken.

Ik heb mijn voorstelling van de “westfaalse expansie” niet kant en klaar cadeau gekregen, ik heb haar geleidelijk aan gevonden, doordat ik zócht naar een verklaring voor die opmerkelijke en voor Oost-Nederland zo karakteristieke taalkaartpatronen die men “saksisch” placht te noemen. Mijn voorgangers hadden hun voorstelling van het “saksische” stamgebied in zekere zin wél cadeau gekregen als een - vermeend - historisch gegeven vanwaaruit zij verder konden redeneren. Ik had, in eerste instantie, helemaal geen historische gegevens, ik had alleen maar mijn taalkaarten die ik, volgens de goede dialectgeografische methode, historisch moest zien te interpreteren. Ik kon niet van een bekende historische werkelijkheid uit redeneren en daarin mijn dialectologische gegevens zo goed en zo kwaad als dat ging inpassen, ik moest uitgaande van die dialectologische gegevens, zóeken naar een onbekende historische werkelijkheid die mijn taalkaarten doorzichtig zou kunnen maken. Een dialectoloog is van zichzelf uit, van

zijn vakopleiding uit, alleen maar een taalhistoricus, maar mijn taalkaarten dwongen mij ook buiten mijn eigenlijke vakgebied te zoeken.

Bondgenoten

Een dialectgeograaf die niet bij de statistiek, het in kaart brengen van zijn gegevens, wil blijven staan, moet bondgenoten zoeken op allerlei andere vakgebieden. En als hij die niet onmiddellijk tot zijn speciale dienst bereid vindt, moet hij zich maar op eigen gelegenheid zien te oriënteren, in de regionale cultuurgeschiedenis, in de volkskunde, in de naamkunde. Hij moet invloeden en migraties op het spoor zien te komen, hij moet, ook in letterlijke zin, van alle (historische) markten thuis zijn. Want anders blijven de problemen die zijn taalkaarten hem opgeven onopgelost.

Taalkaarten en Hollandse expansie

Zo, zoekend en tastend, heb ik mij mijn voorstelling van de historische “westfaalse expansie” moeten vormen. Die “expansie” is in zichzelf niet iets specifiek taalkundigs, maar een historische grootheid van zeer algemene aard met enkel maar *onder andere* ook taalgeografische consequenties. Kloeke heeft aan het boek over de “hollandse expansie” dat hem beroemd heeft gemaakt terecht de nauwkeurige titel gegeven: *“De Hollandsche expansie en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nedersche dialecten”*. Wat wij op de taalkaarten kunnen waarnemen is de *weerspiegeling* van de onderscheiden, min of meer dateerbare “expansies”. Een “expansie” zelf is een historische werkelijkheid áchter de taalkaarten, áchter de taalbewegingen die wij van die kaarten kunnen aflezen. Een “expansiooloog” móet daarom een historicus worden, een vakhistoricus of desnoods een dilettant-historicus, die áchter zijn taalkaarten kan kijken.

Het is nooit plezierig, als men op zijn eigen vakgebied een vakman is, op andere vakgebieden een dilettant te moeten worden. Het kan een gevoel van onzekerheid en methodische onzindelijkheid geven. Het is veel prettiger om alleen maar interne taalontwikkelingen te bestuderen, die om zo te zeggen taalkundig isoleerbaar zijn en waarbij men dus als taalkundig vakman geheel op zijn eigen terrein kan blijven. Een “expansiooloog” ontkent de realiteit van dergelijke interne ontwikkelingen geenszins, hij erkent in principe ook graag dat zulke ontwikkelingen in hun verbreidheid soms een kaartpatroon kunnen opleveren dat verder geen verklaring vergt. Het is hem er helemaal niet om te doen om per se álle kaartpatronen door externe ontwikkelingen, door invloeden van buitenaf, door “expansie” te willen verklaren.

Maar de oostnederlandse dialectgeograaf vindt nu eenmaal in zijn kaartenverzameling ook een aantal zeer specifieke patronen - o. a. die waarin men vroeger een weerspiegeling van het “saksische” stamgebied meende te zien - en in déze kaartpatronen móet hij wel het resultaat zien van een gerichte invloed van buitenaf, bv. van Westfalen uit. Er zijn kaarten en kaarten. Er zijn kaarten die géén problemen opgeven maar voltooid zijn in hun statistisch resultaat, en er zijn kaarten die wél problemen opgeven, kaarten die boven hun statistisch resultaat uit een “verhaal” schijnen te willen vertellen.

KARTE DER NORDNIEDERLÄNDISCHEN DIALEKTE VON Dr. J. TE WINKEL.

I. FRIESISCH

- IA. Hinloppisch
- IB. Schiermonnikoogisch

II. SÄCHSISCH

- IIA. Salländisch
- IIB. Ostveluwisch
- IIC. Ostdrentisch

IIA. FRIESISCH-SÄKSISCH

- A. Groningisch
- B. Stellingwerfisch

III. RIPUARISCH-FRÄNKISCH

IIIA. SÄCHSISCH-FRÄNKISCH

IV. CHAMAVISCH-FRÄNKISCH

- IVA Mittel Veluwisch
- IVB. Eemländisch

IVA CHAMAVISCH-SALISCH

- A. Urkisch
- B. Niederbetuwisch

V. SALISCH-FRÄNKISCH

- A. Ost-Salisch
- B. Nord-Salisch
- C. Mittel-Salisch
- D. West-Salisch

VA. FRIESISCH-FRÄNKISCH

- A. Utrechts
- B. Gooiländisch
- C. Nordholländisch
- D. Westholländisch-Kennemerländisch
- E. Strandholländisch
- F. Ostholländisch
- G. Zeeländisch
- H. Westflämisch

I. FRIESISCH

IB. Schiermonnikoogisch

IIA. FRIESISCH-SÄKSISCH

A. Groningisch

B. Stellingwerfisch

II. SÄCHSISCH

HC. Ostdrentisch

IIA. Salländisch

II. SÄCHSISCH

IVA Mittel Veluwisch

IV. CHAMAVISCH-FRÄNKISCH

IVB. Eemländisch

IVA CHAMAVISCH-SALISCH

IIB. Ostveluwisch

II. SÄCHSISCH

VA. FRIESISCH-FRÄNKISCH

G. Zeeländisch

H. Westflämisch

IIIA. SÄCHSISCH-FRÄNKISCH

V. SALISCH-FRÄNKISCH

- A. Ost-Salisch
- B. Nord-Salisch
- C. Mittel-Salisch
- D. West-Salisch

III. RIPUARISCH-FRÄNKISCH

III. RIPUARISCH-FRÄNKISCH

Uit J. H. Gallée, Das Niederländische Bauernhaus und seine Bewohner, Utrecht 1906

I. FRIESISCH. IA. Hinloppisch. IB. Schiermonnikoogisch. II. SÄCHSISCH. IIA. Salländisch. IIB. Ostveluwisch. IIC. Ostdrentisch. IIA. FRIESISCH-SÄKSISCH. A. Groningisch. B. Stellingwerfisch. III. RIPUARISCH-FRÄNKISCH. IIIA. SÄCHSISCH-FRÄNKISCH. IV. CHAMAVISCH-FRÄNKISCH. IVA. Mittel-Veluwisch. IVB. Eemländisch. IVA. CHAMAVISCH-SALISCH. A. Urkisch. B. Niederbetuwisch. V. SALISCH-FRÄNKISCH. A. Ost-Salisch. B. Nord-Salisch. C. Mittel-Salisch. D. West-Salisch. VA. FRIESISCH-FRÄNKISCH. A. Utrechtsch. B. Gooiländisch. C. Nordholländisch. D. Westholländisch-Kennemerländisch. E. Strandholländisch. F. Ostholländisch. G. Zeeländisch. H. Westflämisch.

Zulke problemen móeten opgelost worden, zo 'n "verhaal" móet onder woorden gebracht worden. De oostnederlandse dialectgeograaf moet, als de vakhistorici, die van hun eigen probleemstellingen uit werken, nog geen "westfaalse expansie" hebben geformuleerd, deze dan in 's hemelsnaam maar zelf "ontdekken" en ook met niet - taalkundige gegevens wáár zien te maken. Nee, men krijgt als dialectoloog zo 'n "westfaalse expansie" werkelijk niet cadeau, men stelt zich bij het zoeken ernaar aan velerlei kritiek bloot. Lukt het echter; tenslotte werkelijk de "westfaalse expansie" op bevredigende wijze voor te stellen, te evoceren - ik wil geenszins beweren dat mij dit al tenvolle gelukt is -, dan kan de dialectgeograaf, deze koppige zoeker die geen staatsgrenzen en geen vakgrenzen respecteert, er ook gerechtvaardigde roem op dragen dat hij een bijdrage heeft geleverd tot de historische kennis van zijn regio. Hij heeft dan eens te meer bewezen dat taalkaarten, in zichzelf geografisch geproportioneerde statistieken van synchronische taalgegevens, een kenmiddel kunnen zijn van het diachronische taalleven in de ruimte en daarbovenuit zelfs een verwijzing naar een niet specifiek - taalkundige historische werkelijkheid.

Taalbewegingen

Als ik het ontstaan en de groei van mijn voorstelling van de "westfaalse expansie" herdenkenderwijs wil bespreken, moet ik in de eerste plaats een woord van herdenking wijden aan de laatste nederlandse dialectoloog die ik noemde: Kloeke, eenmaal mijn promotor en, in zijn jeugdgestalte, levenslang mijn inspirator. Mijn "westfaalse expansie" staat niet los van zijn "hollandse expansie", maar is er de tegenhanger van en het noodzakelijke complement.

De "hollandse expansie" is een beweging van west naar oost die zich in Oost-Nederland, maar ook over de staatsgrens heen, hoofdzakelijk ná 1600 heeft doen gelden, de "westfaalse expansie" is een beweging geweest van oost naar west die de taal van Oost-Nederland hoofdzakelijk vóór 1600 heeft omgevormd. Met die twee "expansies" is niet de hele taalgeschiedenis van Oost-Nederland geschreven, want onze taalkaarten verwijzen door specifieke patronen ook naar een hele reeks van invloeden van het zuiden uit, maar de bewegingen van oost naar west en van west naar oost bepalen toch wel in sterke mate het taalverhaal van, laat ons zeggen, de 13de eeuw af, dus het taalverhaal van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd. Kloeke is zo gegrepen geweest door zijn "hollandse expansie" dat hij aan de daarvoor liggende "westfaalse expansie" eenvoudig niet is toegekomen. Dat heeft, mag ik wel zeggen, de meester aan de leerling overgelaten.

De meester heeft het als historicus gemakkelijker gehad dan de leerling. De geschiedenis van ná 1600 ligt nog zo voor het opgrippen en het cultureel en economisch overwicht van het westen over het oosten is in deze tijd zo evident, dat een geponeerde weerspiegeling van westelijke invloeden in de volkstaal van het oosten bij de historici haast wel bij voorbaat op instemming kon rekenen. Tegen zijn mede-dialectologen heeft Kloeke echter een harde strijd moeten voeren en, het is curieus dit na de geconstateerde historische evidentie van zijn "expansie" te moeten vaststellen, men moet achteraf de

discussie overziende deze dialectologische critici voor een niet onbelangrijk gedeelte gelijk geven. Aan de historische realiteit van de "hollandse expansie" kan op zichzelf moeilijk getwijfeld worden, in dit opzicht heeft Kloeke's intuïtie hem niet bedrogen. Hij had echter zijn voorbeelden van "haar weerspiegeling in de hedendaagse nederlandse dialecten" bepaald niet gelukkig gekozen. Met zijn expansiologische interpretatie van de kaart der diminutiefsuffixen (uitgang van verkleinwoorden) is hij er zelfs vrijwel naast geweest - niet onbegrijpelijk bij een eerste verkenning -, bij zijn verklaring van de *uu* in plaats van *oe* in de woorden "huis" en "muis" heeft hij in ieder geval geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat de *uu* ook, en al veel vroeger, van het zuiden uit kon zijn "ingevoerd". Aan Kloeke's grote verdienste als pionier van de nederlandse dialectgeografie, en van het daaraan inherente expansiologische denken, doet dit allemaal niets af. Het is twijfelachtig of ik zonder zijn voorgaan met de "hollandse expansie" ooit naar Marburg zou zijn gegaan, of ik ooit mijn, tot in de terminologie van Kloeke afhankelijke, "westfaalse expansie" zou hebben geformuleerd.

Weerspiegeling in dialecten

De grote moeilijkheid bij het poneren van een "westfaalse expansie" die haar weerspiegeling zou hebben gevonden in de Oostnederlandse dialecten, is, ik duidde het al aan, het feitelijke ontbreken van een historische evidentie apriori. De eerste keer dat ik naar die "expansie" getast heb - zonder haar nog zo te noemen - is geweest in mijn artikel "*Overijsselse taallandschappen*" in het eerste deel van het *Jaarboek Overijssel*, van 1947. Deze uitgave is al in de oorlogstijd voorbereid, mijn artikel is geschreven in 1943 of '44. Wat had ik toen voor historische gegevens? Vrijwel niets. Het boek van Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen*, van 1944, had ik waarschijnlijk nog niet gelezen, de dissertatie van Rakers, eveneens van 1944, heb ik pas in 1948 bij een bezoek aan Duits land leren kennen. Ik moest mijn geschiedverhaal dus helemaal bouwen op de analyse van mijn taalkaarten en van het natuurlijke landschap.

Ik veroorloof mij een paar zinnen uit dat verhaal te citeren: "De taalbewegingen in het Overijsselse taallandschap zullen dus in de eerste plaats zuid-noord en oost-west verlopen, met de loop van het water mee. De vernieuwingen komen dan af uit het stroomgebied van Rijn en Waal, af uit Munsterland: een Frankische stroom uit het zuiden, met de IJssel mee, een Westfaalse stroom uit het oosten, met Berkel, Schipbeek en Vecht mee. Deze twee stromingen kunnen of verschillend of hetzelfde materiaal aanvoeren. In het eerste geval kunnen zij elkaar doorkruisen, in het laatste elkaar versterken... Welke beweging is ouder, die van zuid naar noord... of de beweging van oost naar west? Moeten we in iedere bewegingsrichting misschien meer dan één laag onderscheiden? Het zijn allemaal vragen waar we nog weinig op kunnen antwoorden.

In het geval van de *big*-doorbraak door het *keu*-gebied en de *dorp*-doorbraak door het *darp*-gebied kunnen we natuurlijk wel zeggen dat de zuid-noord-beweging, die de *keu*- en *darp*-gebieden heeft gevormd, ouder moet zijn dan

de oost-west-beweging van de doorbraak, maar dit neemt niet weg dat er wel andere oost-west-bewegingen kunnen zijn geweest die ouder zijn dan de zuid - noord-beweging van *keu* en *darp*. Bovendien geeft deze overweging ons nog geen enkel houvast met betrekking tot de absolute chronologie.

Vroege taalbewegingen

Ruwweg kan men schatten dat de gróte taalbewegingen (in tegenstelling met plaatselijke vernieuwingen in de afzonderlijke taallandschappen) zich voltrokken moeten hebben in de tijd tussen 800 en 1600. Vóór 800 kan men geen Frankische invloed van enig belang in de streek van Rijn en Waal, de basis voor de zuid-noord-bewegingen in de Overijsselse en Drentse taallandschappen, aannemen. Na 1600 wordt het oosten van de Nederlanden helemaal gedegradéerd tot een achterland van het machtige Holland, wat tot een verstarring van het taallandschap moet hebben geleid. Van den Berg heeft van een aantal isoglossen, door vergelijking van de moderne gegevens met die uit de oude rechtsbronnen, overtuigend aangetoond, dat zij in de laatste 400 jaar praktisch niet meer verschoven zijn. Het is dus de mediaevistiek die de Overijsselse taalgeschiedenis zal moeten helpen opbouwen.

Taalgeschiedenis is maar voor een klein deel taalkunde en voor een heel groot gedeelte geschiedenis, maar de beoefenaars van de taalgeschiedenis zijn helaas juist veel meer taalkundig dan historisch geschoold. Moge de visie van de taalkundige, zoals zij in deze schematische schets is neergelegd, een historicus eenmaal opwekken tot het scheppen van een volledig beeld!" Tot zover mijn citaat uit een eigen tekst van ongeveer 25 jaar geleden. Men ziet eruit hoe weinig ik wist en hoe onzeker ik was met betrekking tot mijn dateringen. Ik had mijn "visie", ja dat wel, maar hoe zou ik deze ooit historisch waar kunnen maken? Het artikel waaruit ik citeerde was, als gezegd, al in de oorlogstijd geschreven, maar werd pas in 1947 gepubliceerd. Ik heb er, voorzover ik mij herinneren kan, bij de publicatie niets in veranderd en niets aan toe gevoegd, maar het gegeven zoals ik het geschreven en ingeleverd had.

Mijn voorstelling van de "westfaalse stroom" is tot 1948 dezelfde gebleven. In dat jaar werd ik benoemd tot hoogleraar in Djakarta en voor ik naar de Oost ging, wilde ik mij toch nog eens oriënteren in Marburg, waar ik sinds 1939 niet meer geweest was. Die reis was niet zo'n eenvoudige zaak, want Duitsland was in 1948 nog bezet gebied en ik moest dus eerst half Den Haag aflopen om toestemming te krijgen. Maar mijn moeite werd ruimschoots beloond, want in Marburg heb ik in allerlei opzichten nieuwe inspiratie opgedaan. Mitzka ontving mij, mag ik wel zeggen, met open armen en hij kon mij veel nieuws laten zien.

De klankkaarten van de "*Deutsche Sprachatlas*" had ik, voor zover zij mij van belang leken voor de situering van de nederlandse taalgeschiedenis in de continentaal-westgermaanse ruimte, al in 1935 gecopieerd, maar nu, in 1948, bleek er ook een hele reeks woordkaarten in manuscript bijgekomen te zijn, getekend op grond van de nieuwe enquête voor een "*Deutsche Wortatlas*", die Mitzka

in 1939 had ondernomen. En bij die woordkaarten waren er verscheidene die belang hadden voor mijn voorstelling van de “westfaalse stroom”. Bovendien ontmoette ik in Marburg Foerste, die mij westfaalse woordkaartjes toezegde, getekend op grond van materiaal dat de “Volkskundliche Kommission” in Munster verzameld had.

Klankontwikkelingen in Twente

Maar de grootste verrassing was voor mij de kennismaking met de dissertatie van Rakers, want Rakers, een van de beste dialectgeografen die ooit uit de marburger school zijn voortgekomen, had de klankontwikkelingen in Twente als westfaals herkend, had als eerste de taalhistorische sleutelpositie van het dialect van Vriezenveen gezien en daar zijn conclusies uit getrokken. De weerslag van dit alles vindt men in het eerste artikel dat ik in 1949 in Djakarta heb geschreven, “De taalgeschiedenis van het oosten”. Het was ook mijn eerste artikel voor de door Bezoen en Naarding in dat jaar heropgerichte *Driemaandelijkse Bladen* en Bezoen had mij uitgenodigd het te schrijven. Waarschijnlijk had ik hem vóór mijn vertrek naar Indonesië een en ander over mijn reis naar Marburg verteld. Ook uit dit artikel wil ik hier enkele passages citeren: “De Vecht en de zijriviertjes van de IJssel moeten wel de belangrijkste wegen van deze westfalisering zijn geweest, maar zolang de historicus niet uit zijn bronnen deze beweging heeft gereconstrueerd, kan de taalkundige er alleen maar over fantaseren. Dát die westfalisering er is geweest, kan de taalkundige echter wel met zijn gegevens bewijzen. Het belangrijkste getuigenis wordt geleverd door de isoglosse van de eenheidsuitgang -t in het meervoud van het praesens (wij *hebt* tegenover wij *hebben*).

Deze isoglosse, die zowel de westelijke Veluwe als het Kampereiland en de kop van Overijssel buitensluit en dus nergens het IJsselmeer raakt, vormt een grote boog op de oostelijke staatsgrens, van de Oude IJssel naar Westerwolde. Het is evident dat de krachten die deze lijn bepaald hebben van het oosten zijn uitgegaan. De eenheidspluralis op -t heeft een vernieuwing betekend in de oostelijke provincies, want tevoren hebben zij zeer waarschijnlijk een eenheidspluralis op -en gekend, zoals Groningen, Noord-Drente, Noordwest-Overijssel, de westelijke Veluwe, het Gooi en het boven-ijse Noord-Holland nog heden ten dage kennen (zie kaartje 26 in mijn *Hollandse Dialektstudies*).

Er zijn ook Westfaalse eigenaardigheden opgedrongen die later weer grotendeels verdwenen zijn. Eenmaal heeft waarschijnlijk heel Twente even Westfaals gesproken als Friezenveen, maar alleen deze geïsoleerde veenkolonie heeft als een relictgebied de oostelijke eigenaardigheden bewaard.

Dit Friezenveen geeft misschien ook nog een zeker houvast aan de datering van de vierde taallaag: de westfalisering heeft de taal van de Fries-Hollandse kolonisten, die zich vermoedelijk in de 13de eeuw hier kwamen vestigen, geheel en al kunnen omvormen, zodat er niets Fries of Hollands in is overgebleven; hieruit volgt dat de oostelijke taalbeweging in de 13de eeuw of later op volle kracht is geweest.

Behalve in westelijke richting over de provincies Overijssel en Gelderland, is er van het Munsterland ook nog een belangrijke invloed uitgegaan in noordelijke richting, langs de Eems, tot in Westerwolde, Groningen en Oostfriesland. Het Gronings is zo Westfaals gekleurd, dat men het Friezenveens wel eens uit het Gronings heeft willen verklaren. Ten onrechte natuurlijk, want Groningen en Friezenveen hebben hun eigenaardigheden te danken aan dezelfde Westfaalse invloed, die zich zowel in westelijke als in noordelijke richting heeft doen gelden.

Of de noordelijk gerichte invloed in dezelfde tijd te dateren is als de westelijk gerichte, is intussen nog niet duidelijk. Borchling, die de Westfaalse invloed in Oostfriesland in het bijzonder bestudeerd heeft (Jahrb. d. Ver. f. niederd. Sprachj. 54, 122), veronderstelt dat de westfalisering van de taal daar tussen ongeveer 1450 en 1550 heeft plaatsgevonden. Voor Groningen kan men wellicht dezelfde tijd aannemen, maar voor onze oostelijke provincies is men, hoe weinig houvast men ook heeft, eer geneigd tot een wat vroegere datering. Deze Munsterlandse expansie zij met nadruk in de aandacht der historici aanbevolen”.

Men ziet uit dit citaat dat mijn voorstelling van de “munsterlandse expansie” in 1949 al heel wat completer was dan in de oorlogstijd en ook dat mijn dateringen al iets vaster beginnen te worden. Een kort daarop geschreven artikel voor het Album Grootaers geeft niet meer dan een beknopte samenvatting, maar hier spreek ik dan eindelijk voor het eerst van “westfaalse expansie”.

In 1951 verschijnt dan, als uitgave van onze Akademie, mijn boekje “*Oostnederlandse taalproblemen*”, dat mij na mijn terugkeer uit Indonesië de uitnodiging zou bezorgen om de nieuwgestichte leerstoel in de Nedersaksische taal- en letterkunde in Groningen te komen bezetten. De “westfaalse expansie” heeft niet alleen allerlei klankontwikkelingen maar ook mij naar Groningen gebracht. Curieus is het - ik mag dat na zoveel jaren wel vermelden - dat mijn boekje is samengesteld uit drie artikelen die tevoren door nederlandse tijdschriften geweigerd waren. De carrière van mijn “westfaalse expansie” is evenmin als die van Kloeke’s “hollandse expansie” over rozen gegaan. Zal mijn opvolger op mijn voorbeelden ook even veel hebben af te dingen als ik op die van Kloeke? Misschien, maar ik hoop dat in elk geval het historische onderzoek tegen die tijd zo vergevorderd zal zijn, dat die opvolger dan althans de historische realiteit van de “westfaalse expansie” even grif zal kunnen erkennen als ik het kan doen van de historische realiteit van de “hollandse expansie”, en dat een voortgeschreden dialectologisch onderzoek hem in staat zal stellen betere voorbeelden van “weerspiegeling in de Oostnederlandse dialecten” aan te voeren dan ik heb kunnen vinden.

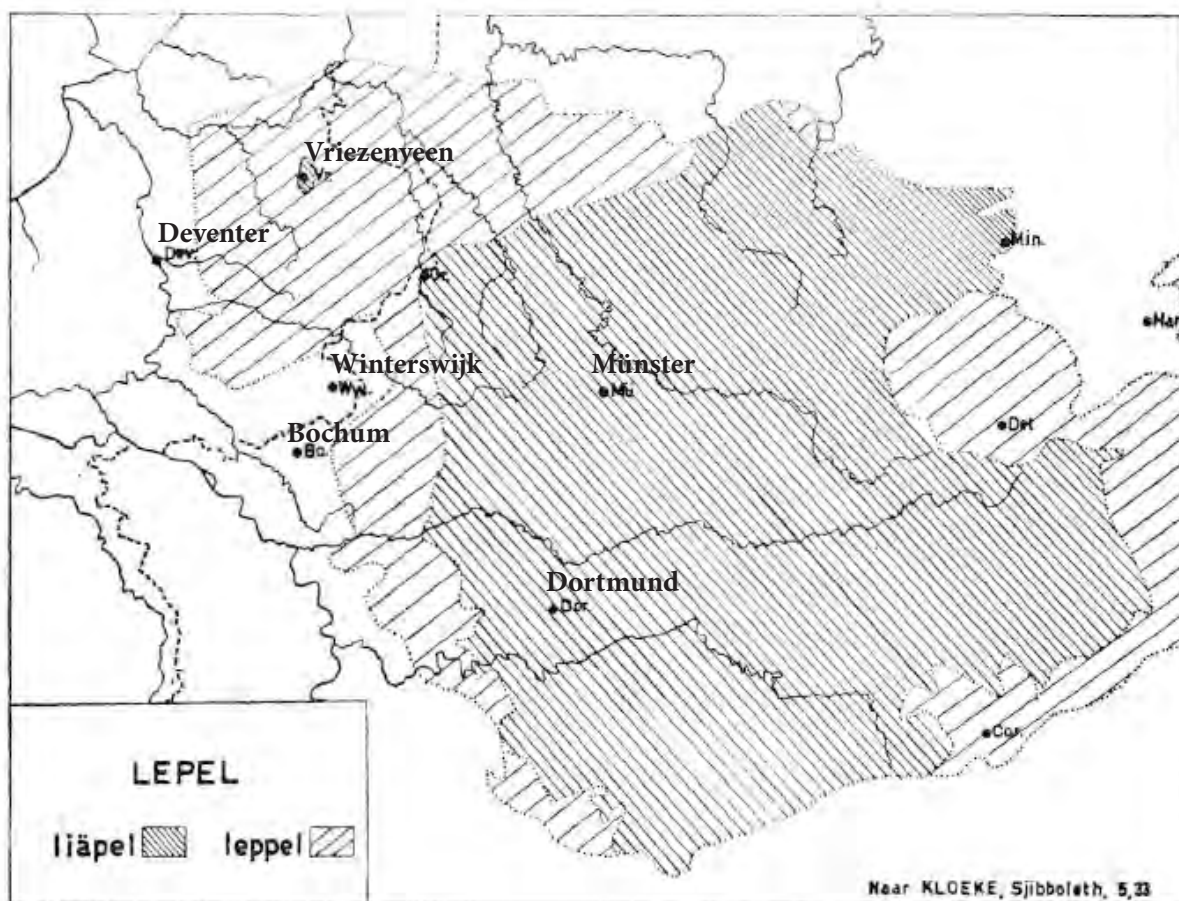
Ik werk in het genoemde boekje speciaal het beeld van de westfaalse invloed in het Gronings uit. Ik wijs op ontsporingen in de groninger diftongering, op onklankwettige representaties die alleen maar door invloeden van buiten af te verklaren zijn, ik onderscheid ook verschillende etappes.

Verkleinwoord-uitgang

Een van mijn voorbeelden is het diminutiefsuffix *-ken*, dat het in Groningen niet verder dan Westerwolde en in Overijsel niet verder dan Twente heeft gebracht. Het kaartpatroon van *-ken* geeft mij een nieuwe dateringsmogelijkheid, aangezien in het *-ken* -gebied op één plaats, langs de Vecht, weer van het westen uit *-ien* is binnengedrongen. Ik citeer: “De *-ien*-wig langs de Vecht kan ons leren, dat er op de Westfaalse expansie één uit westelijke richting is gevolgd.

Rakers dateert deze laatste in de 16de eeuw, de Westfaalse expansie zou in Overijssel dan in ieder geval vóór de 16de eeuw moeten vallen”. Als ik eenmaal in Groningen zit, weet ik dat het mijn taak zal zijn om alles wat ik tot dusverre, op weliswaar niet geheel losse maar toch nog ongenoegzame

1450, dat in zijn taalvormen “zeer verwant (is) aan die van andere stichtelijke schrifturen uit de IJselstreek”. *Brömmel* heeft een z. g. secundaireumlaut, die een voorafgaande ontwikkeling van de *ā* tot *â* veronderstelt. Hierin zit een (interne) dateringsmogelijkheid, voor het ontstaan van de vorm zelf en van zijn verbreidingsgebied: de verdonkering van de *ā* tot *a* kan bezwaarlijk eerder dan omstreeks 1000 gesteld worden, de secundaireumlaut moet dus van ná 1000 zijn. Vroegere dialectologen zouden een woord als *brömmel* ongetwijfeld “saksisch” genoemd hebben - zijn westgrens valt immers ongeveer samen met die van het veronderstelde “saksische stamgebied” -, maar de klankvorm van het woord bewijst dat het in de “saksische” tijd nog niet bestaan kan hebben.

gronden, bewéerd heb, nu ook eens zo goed mogelijk te gaan documenteren. Daartoe dient dan de *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* die op mijn instituut bewerkt wordt, daartoe dienen vooral ook de commentaardelen van die atlas.

Een overzicht van het bereikte en een aankondiging van wat ik hoop te bereiken geef ik in mijn artikel “De Westfaalse expansie”, in *Taal en Tongval* van 1953. Het nieuwe in dit artikel is, dat ik niet alleen een expansiologische analyse van een aantal uitgezochte kaartpatronen geef, maar ook zoveel mogelijk oude tekstuele vermeldingen van de in kaart gebrachte woorden heb verzameld.

Brömmel naar braam

Van *brömmel*, “braam”, een woord met een verbreidingspatroon dat ik typisch voor de “westfaalse expansie” acht, is mijn oudste plaats er een uit een handschrift van omstreeks

liäpel/leppel

In het jaar waarin de eerste aflevering van mijn taalatlas verschijnt, 1957, publiceer ik ook mijn voordracht “*Hauptlinien der ostniederländischen Sprachgeschichte*” in *Nd.Jahrb.* 80. Ik bespreek daarin o. a. het kaartpatroon van *liäpel/leppel*, waaraan zich de verbreiding van de typisch-westfaalse representant van de in open syllabe gerekte oude korte *e* demonstreren laat. De rekking in open syllabe wordt door de taalhistorici in de 11de eeuw gedateerd en het ontstaan en de verbreiding van *liäpel* kan dus: evenmin als die van *brömmel* vóór die eeuw gesteld worden. We hebben weer te maken met een westfaalse eigenaardigheid die door een intern criterium het bewijs levert van de onjuistheid van de term “saksisch”.

Baanderdeur

De belangrijkste kaart die ik in het genoemde artikel presenteer is die van de benamingen van de grote toegangsdeur tot het bedrijfsgedeelte van het boerenhuis. De “westfaalse expansie” is daarop vertegenwoordigd met het type *nedendeur*. Ik bezat die kaart al veel eerder, als ik mij goed herinner zelfs al vóór 1953, en ik had hem meteen als een “sleutelkaart” herkend. In de discussie van het dialectensymposium van 27 oktober 1954 - Foerste had daarop het woord gevoerd over “De Nederlandse expansie in Westfalen”, ik over “De Westfaalse expansie in Nederland” - kan men het volgende lezen: “De heer Heeroma licht zijn datering toe met een uiteenzetting over de ontwikkeling van het boerenhuis. De boerderijtypen kan men n.l. soms gemakkelijker dateren dan taalkundige verschijnselen. In Westfalen heeft de boerderij als oudste type, dat nog te achterhalen is, het zogen. **ankerbalkenhuis**. Door het streven de zolderruimte dienstbaar te maken aan het bergen van de oogst ontwikkelde zich dit tot het zogen. **dakbalkenhuis**. Later ontstond hieruit als hoogste ontwikkelingsvorm het **vierstanderhuis**, waarbij de zijmuren zijn opgetrokken tot de hoogte van de opstaande stijlen. Dr. J. Schepers komt in zijn boek “Das Bauernhaus in Nordwest-Deutschland” tot de conclusie dat de vernieuwing van anker- tot dakbalkenhuis zich heeft vol trokken in een gebied aan de beneden-Weser en in Zuid-Westfalen. Door een soort van aftreksysteem komt hij er toe het begin van de vernieuwing te dateren in de 13de of 14de eeuw.”

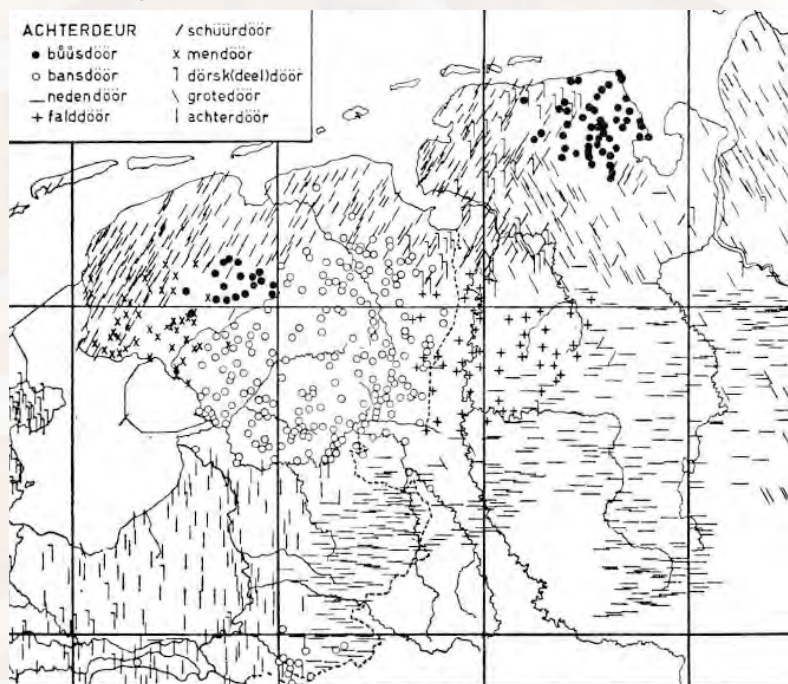
Dit hoogontwikkelde laat-middeleeuwse boerenhuis is dan het z.g. **losse huis**, de beroemde “**saksische**” **boerenhoeve**, die natuurlijk al evenmin als de *brömmel* (braam) en de *liäpel* (lepel) iets te maken kan hebben met een germaanse stam uit de volksverhuizingstijd. Het is minder belangrijk of de datering die ik geciteerd heb absoluut juist is, maar het is van grote betekenis dat de historische volkskunde ons de mogelijkheid opent om geheel buiten de analyse van de taalkaarten om in principe tot een datering van de “westfaalse expansie” te komen. Hiermee wordt nu eindelijk de Oostnederlandse dialectgeografie, die tot een Oostnederlandse taalgeschiedenis wil worden, uit haar taalkundig isolement verlost. Een intern taalkundig criterium kan ons het vermoeden aan de hand doen, dat *nedendeur* in Twente en het oosten van de gelderse Achterhoek een geïmporteerd woord is, want *neden* is daar verder onbekend.

Zien wij echter dat *nedendeur* juist in die streken voorkomt waar de oogst boven de balken geborgen wordt en dus de hooiberg op het boeren erf ontbreekt, dan gaan wij samenhang vermoeden tussen de import van het woord *nedendeur* en de uitbreiding van bepaalde vernieuwingen in de inrichting van het boerenbedrijfsgebouw.

Nedendeur zal zijn opgekomen, toen de dakruimte gebruikt ging worden voor de oogstberging en er een nieuwe verhouding ontstond tussen “beneden” en “boven” in het boerenhuis.

Staldeur – bansdeur

Hoe heette de toegangsdeur in Twente en de oostelijke Achterhoek vóór die tijd? In Salland en het westen van de Achterhoek zegt men *achterdeur*, maar ten noorden van de Vecht en in een klein gebiedje bij de Oude IJssel kent men nog het type *bansdeur*, historisch-vergelijkend te interpreteren als “*staldeur*”. Is *bansdeur* eenmaal een algemeen oostnederlandse benaming geweest, die van het oosten uit - “westfaalse expansie” - door *nedendeur* en van het westen uit - “hollandse expansie” - door *achterdeur* is verdrongen? De dialectgeografische analyse van het kaartpatroon dringt ons tot deze conclusie, maar wij zouden er toch wel graag een documentaire bevestiging van willen hebben. En zie, dan komt zowaar in 1966 de deventer historicus Koch met een belangrijke voordracht op de Akademiedagen te Enschede en bewijst ons met de stukken dat *bansdeur* nog tot in de 17de eeuw in Deventer gebruikelijk is geweest! De zaak is rond, de analyse van het kaartpatroon is een betrouwbaar kenmiddel gebleken.

Zo’n aanvullende historische documentatie zouden wij natuurlijk graag bij iedere kaart willen hebben, maar helaas moet de dialectgeograaf meestal met woorden werken die in het verleden zelden of nooit werden opgeschreven. Bij de kaart van de benamingen van de grote toegangsdeur zijn wij wel uitzonderlijk gelukkig: wij kunnen er drie taalbewegingen uit aflezen, een uit het westen, een uit het oosten en een uit het zuiden - want *bans* verraadt door zijn klankvorm zijn zuidelijke, “frankische” herkomst -, wij kunnen met succes een beroep doen op de historische volkskunde en wij kunnen, omdat de in de kaart gebrachte benamingen in het verleden min of meer schrijftaalwoorden zijn geweest, ook met succes een beroep doen op de archieven. Onze kaart kan inderdaad functioneren als “sleutelkaart”, d. w. z. wij kunnen hiermee andere kaarten vergelijkenderwijze “ontsluiten”.

Naamkunde

Behalve van de historische volkskunde, en van de regionale cultuurgeschiedenis in het algemeen, kan de dialectgeografie

ook steun verwachten van de naamkunde, in het bijzonder, uiteraard, van de geografisch gespecialiseerde naamkunde. Ook deze opent het uitzicht op dateringsmogelijkheden en kan dus functioneren als historische hulpwetenschap.

In 1963 begon Meertens met de publicatie van zijn "*Nederlands repertorium van familienamen*", op grond van de gegevens van de volkstelling van 1947. Daardoor werd het mogelijk statistische kaarten te tekenen van de verbreiding en de frequentie van bepaalde, formeel gekenmerkte types van familienamen, bv. die op *-a* en die op *-ing/-ink*. In 1965 heb ik in de feestbundel voor A. Bach een bijdrage geschreven over "Die friesischen Familiennamen auf *-a*."

Ik heb daarin betoogd dat de *-a*-namen-mode in de 16de en 17de eeuw moet zijn uitgestraald van het friese kleigebied en dat het kaartpatroon van deze *-a*-namen verwant is met het verbreidingsgebied van de z.g. "friesche schuur", waarvan de toegangsdeur hoofdzakelijk *schuurdeur* heet. Als mijn gedachtengang juist is geweest, kunnen volkskunde en naamkunde tezamen de benaming *schuurdeur* aan zijn datering helpen. (bijv. *Hettema, Hettinga, Assink, Ebbinga*)

Voor de "westfaalse expansie" hebben de *-a*-namen geen belang, zoveel te meer echter de *-ink*-namen. Hierover heb ik geschreven in de *Beiträge zur Namenforschung* van 1968, en ik kon alweer wijzen op een verwantschap tussen naamkaart en woordkaart: het centrale gedeelte van het moderne *-ink*-namen-gebied, waar de dragers van deze familienamen tenminste 10% van de bevolking vormen, vertoont gelijkenis met het *nedendeur*-gebied, oftewel het gebied met de oogstberging in de dakruimte. In dit centrale gedeelte van het *-ink*-namen-gebied komen de *-ing*-namen nergens boven de 10%, wel echter ten noorden en ten zuiden daarvan, in Drente en bij de Oude IJssel. Het suffix *-ink* is ten opzichte van *-ing*, of liever van de voorvorm daarvan, *-inge*, een vernieuwing geweest, die het eenmaal algemeen-oostnederlandse *-inge* in een bepaalde sector - Twente en de Achterhoek - van het oosten uit heeft teruggedrongen. M.a.w. de geografische verhouding tussen *-ink* en *-ing(e)* lijkt op die tussen *nedendeur* en *bansdeur*.

De familienamen op *-ink* en *-ing(e)* zijn voor een groot deel voortzettingen van oude hoevenamen en oude hoevenamen zijn gelukkig in ruime mate uit archivalia te documenteren. Analyse van de door Slicher van Bath verzamelde *-ink* - en *-ing(e)*-namen van vóór 1500 leert ons dat in de late middeleeuwen de geografische verhouding tussen de suffixen *-ink* en *-ing(e)* bij hoevenamen al ongeveer net zo is geweest als tegenwoordig bij de familienamen. Het ontstaan en de verbreiding van *-ink* kan dus in dezelfde tijd gesteld worden als het ontstaan en de verbreiding van *nedendeur*, ruimer geformuleerd: van de van Zuid-Westfalen uitgegane vernieuwing in de inrichting van het boerenbedrijfsgebouw. Achter de ene uitbreiding zo goed als achter de andere kunnen we de "westfaalse expansie" zien.

Of men nu mijn theorie van de "westfaalse expansie" aanvaarden wil of niet, men kan het m. i. geen visie meer noemen die geen enkel historisch houvast biedt. Aan mijn artikel "Overijsselse taallandschappen", van 25 jaar geleden, kon men misschien nog met een schouderophalen

voorbijgaan, maar wie op 't ogenblik, na 15 jaar Nedersaksisch Instituut, mijn "westfaalse expansie" wil verwerpen, kan dat niet meer in het algemeen doen, op grond van een eventuele aversie van mijn dialectgeografische denkwijze uit de marburger school b.v., maar zal mijn speciale argumenten met even speciale tegenargumenten moeten ontzenuwen.

Uit 15 jaar Nedersaksisch instituut 1969

.....

In Twente is "Niendeur" algemeen langs de Duitse grens.

.....

Harm en Roelie Soegies, Peest
Baander, bansbeure.

Tien jaar Drents woordenboek

In 1982 ontvangen alle medewerkers aan het Drents woordenboek een bundel met achtergronden over het Drents woordenboek, het Nedersaksisch Instituut en folkloristische zaken die een bijvangst waren van het taalonderzoek.⁵

In tien jaar tijd zijn door vrijwilligers ongeveer 660.000 fiches ingevuld met antwoorden op vragen over het Drents. Uit al die antwoorden heeft Geert H. Kocks zijn Drents woordenboek samengesteld. In dat boek staan varianten op woordgebruik in de provincie. Waar de een *hoes* zegt, gebruikt de ander *huus* of *huis*.

Hoogleraar Hendrik Entjes memoreert de stammenstrijd tussen Groningers – aaltied nummer ain – en Drenten. Bij het Nedersaksisch Instituut hoorde een Groninger professoraat.

Zij vreesden, en die vrees was natuurlijk terecht, want Heeroma hield zich aan de universitaire spelregels, zij vreesden dan, dat de nieuwe hoogeraar niet alle aandacht, zelfs niet zijn aandacht in de eerste plaats aan Groningen zou besteden, laat staan een leidinggevende rol in de Groninger Beweging kon gaan spelen. Over de teleurstelling, die daaruit voor hen voortspoot, zijn zij en latere geestverwanten in Groningen nooit helemaal heengekomen

Entjes ziet het niet als taak van het Nedersaksisch Instituut leiding te geven aan regionale bewegingen. Maar.

En hoe zit dat dan met het Drents Woordenboek, waarvoor toch maar op initiatief van het Nedersaksisch Instituut onder leiding van een van zijn medewerkers, dr. G.H. Kocks, al tien jaar intensief door heel Drente materiaal verzameld wordt?

Daar wordt in andere streken van Oostnederland waar sterk ontwikkelde regionalistische gevoelens leven, wel degelijk met scheve ogen naar gekeken en een zekere afgunst, met verwijten aan het adres van het Nedersaksisch Instituut, onder woorden gebracht. Heeft het zich met dat initiatief dan misschien toch te ver in Drentse regionalistische belangen begeven, verder dan het dat over het algemeen doet? Jawel, maar ook weer niet, meen ik te moeten zeggen

Jan Naarding stond aan de wieg van het Drents woordenboek, dat als liefhebberij begon. Entjes geeft aan dat liefhebberij en wetenschap wel eens met elkaar botsen.

Wie uit liefhebberij voor zijn dialect een woordenboek schrijft, blijkt er veel meer moeite mee te hebben een aanvaardbaar evenwicht te vinden tussen de belangen van de taalwetenschap en van het taalregionalisme.

Geert Kocks (mijn neef en enige tijd mijn leraar Duits op de
5 Tien jaar drents woordenboek door dr. G.H. Kocks met medewerking van prof. dr. H. Entjes en drs. J. van der Kooi Nedersaksisch Instituut 1982 Rijksuniversiteit Groningen

hbs in Emmen) bouwde voort op het hobby-werk van Jan Naarding. Hij schetst de werkwijze.

Een groot deel van zijn leven verzamelde Jan Naarding hiervoor materiaal, maar door zijn dood in 1963 is het niet tot een publikatie gekomen. Zijn materiaal werd, voorzover dat mogelijk was, samen met dat van zijn voorgangers meegenomen in het basismateriaal. Al dit materiaal nu, aangevuld met gegevens uit de Drentse dialectliteratuur werd aan de groepen in Sleen voorgelegd ter aanvulling en verbetering. Dit gebeurde twee avonden in de week, iedere dinsdag- en donderdagavond. Dit ging zo door tot er in 1972 een avond werd belegd door de Drentse Schrieverskring. Mij werd gevraagd op die avond iets te vertellen over het woordenboekwerk en bij die gelegenheid maakte ik een opmerking dat wij, gezien de opzet van het woordenboek, veel medewerkers uit de provincie nodig zouden hebben. Deze opmerking stond de volgende dag groot in de krant en het gevolg was dat zich verscheidene medewerkers uit de provincie aanmeldden. Eigenlijk waren wij nog niet aan een volgende fase toe, maar we zijn er toch op ingegaan. Er bleek veel belangstelling voor het eigen dialect te zijn, een gegeven, dat nog versterkt werd door de in die tijd voor de televisie uitgezonden film Bartje. Nadat in de naoorlogse jaren het dialect een tijdlang uit de gratie was, groeide toch weer het besef van de waarde van de dialecten en ook het gevoel van eigenwaarde van de dialectspreker. Nadat zich een aantal mensen hadden opgegeven hebben wij ook zelf via de RONO

(Regionale Omroep Noord en Oost) en de kranten medewerkers geworven.

Een bijvangst is inzicht in de spreiding van een wreed kinderspel. In *Za'k je.... wiezen: Overpeinzingen bij een kaart*, beschrijft Geert Kocks wat er gebeurt na een bevestigend antwoord op de vraag: *Za'k die de wilde ganzen ies wiezen?* De variatie komt tevoorschijn op de plaats van *wilde ganzen*. Dat kan ok prikkeldraad zijn, of mussen leren fluiten, of Münster, Rome, Assen laten zien,

Als je dan al wist wat van een bevestigend antwoord de consequenties waren, maakte je dat je wegwam. Was je nog onnozel en wilde je die ganzen wel eens zien, dan ging de ander achter je staan en tilde hij je met beide handen aan het hoofd op. Automatisch greep je dan je kwelgeest bij de polsen om te verhinderen dat het te veel pijn ging doen. Eigenlijk was het een wreed spel en was het niet van gevaar ontbloot. In een Duits tijdschrift vond ik een opmerking dat dit gebruik al eens de dood van een kind tot gevolg had gehad, maar de schrijver besloot met de aantekening dat dit gebruik gelukkig al tot het verleden begint te behoren (dat was in 1907).

De avonden van Gerard Reve (1947)

Hoofdstuk 1.

‘Ik vind het een vorstelijke geschiedenis,’ zei Louis. Hij zette telkens het potlood op de tafel, duwde het tussen de twee vingers en de duim door en liet het dan duikelen. ‘Het is net zoon prachtverhaal als van die dokter en die twee kinderen.’ ‘Hoe was dat?’ vroeg Frits.

‘Het is heel aardig,’ zei Louis, ‘en zo gewoon, helemaal niet gezocht. Een vader heeft een zoontje, een klein jongetje, en dat tilt hij wel eens aan het hoofd op. Hij doet het weer eens en – tik! – de nek breekt. Dood. Dokter gehaald, die zegt: het kind is dood, hoe is dat gekomen? Dat weet ik niet, zegt de vader, we stoeiden. Maar dan moet u toch iets bizonders gedaan hebben, zegt de dokter. Welnee, gewoon, zegt de vader, opgetild, – zo – en hij tilt het zusje, om het te laten zien, net zo oud, ook aan haar kop omhoog. Tik! Ook de nek gebroken. Toen wisten ze in elk geval waar het van kwam. Aardig hè?’ Zij lachten.

Reve kende de anekdote. Hij heeft meer geleend. Het slot.

Hij zoog de borst vol adem en stapte in bed. ‘Het is gezien,’ mompelde hij, ‘het is niet onopgemerkt gebleven.’ Hij strekte zich uit en viel in een diepe slaap.

heeft hij geleend van Virginia Woolf (slotzin van *To the Light House*)

With a sudden intensity, as if she saw it clear for a second, she drew the line there, in the centre. It was done; it was finished. Yes, she thought, laying down her brush in extreme fatigue, I have had my vision.

Volkenkunde

Vrijwilligers, meest ouderen, vertaalden Nederlandse zinnen in het Drents. Op de vragen over heksen leverde dat inzicht in bijgeloof en hekserij. In deze bundel staat – door J. van der Kooi – een verslag over deze praktijken. Woordenboek en volkskunde vinden elkaar.

Aanspreekvormen in Drenthe variëren in de tijd van het onderzoek. Geert Kocks geeft een momentopname. Diverse vormen verdwijnen.

De vraag om zinnen te vertalen levert verschillende woorden voor het persoonlijk voornaamwoord. Een selectie; er zijn meer vormen.

Jij/U (kunt dat niet) geeft doe, do, ie, y, (a)ai / do, y,jij,ie (ik heb) jou / u (gezien) geeft jou,jow,je,dai,dy / joe, je, jo

Dergelijke vragen leveren regio's met vergelijkbare aanspreekvormen, al is er variatie binnen een streek en zelfs binnen een gezin. Op het land (do) voor moeder de vrouw een ander aanspreekwoord dan in huis (y).

Nadat Kloeke (de onderzoeker) in zijn opstel uitvoerig de verschillende aanspreekvormen heeft behandeld, gaat hij in op de betekenis en het gebruik ervan - en dan blijkt de zaak nogal ingewikkeld te worden. Enerzijds stelt Kloeke een verschil vast tussen het gebruik met betrekking tot mannen (y etc.) en vrouwen (do etc.), anderzijds ziet hij een onderscheid in aanspreking voor alles wat groot, ruw en fors is (y etc.) en voor alles wat met zacht, lief en teer te maken heeft (do etc.).

Hij vraagt echter wel te bedenken ‘dat de geslachtelijke differentiëring (=onderscheid) zich wel aan ons, buitenstaanders (Kloeke was geen Drent, G. K.) als zodanig voordoet, maar dat het bij de dialectsprekers zelf nog in hoofdzaak een waarderingsverschil is gebleven. Tegen een vrouw pleegt men vriendelijk, aardig, hartelijk te zijn, dus zegt men *doe*, tegenover een man past dergelijke ‘lievigheid’ niet, dus zegt men *ie*.

Jan Naarding doet vervolgonderzoek.

Verder was het Naarding opgevallen dat de variaties in het gebruik van do etc. naar het noorden van Drente toe -waar hij de toestand 20 jaar na Kloeke onderzocht - afnemen. Daar is de situatie volgens Naarding:

aai: tegen mannen en alle dieren;

doe: in het verkeer met en tussen vrouwen, tegen jonge dieren, zieken en zwakken en van vriend tot vriend.

Ook hier concludeert Naarding dat het door Kloeke vastgestelde geslachtelijke verschil niet de reden is van het verschillend gebruik van *aai* en *doe*. Tijdens zijn onderzoek bleek doe in opmars te zijn ten koste van *aai*. Iets dergelijks trof hij ook in Sleen aan, waar steeds meer oudere mensen de vorm *y* gingen vermijden. Vrouwen gingen hierin verder dan mannen.

Een Dikke Doezend /...Duzend

In 1990 volgt opnieuw een medewerkersgeschenk.⁶ Meer dan 1000 spreken uit de regio. Geert Kocks schrijft in de inleiding.

Beste medewerkers en medewerksters

Nu, in het najaar van 1990 is er een definitief eind gekomen aan een periode van nauwe samenwerking tussen u en ons, waarbij u maandelijks voor ons de briefjes invulde met vragen over uw dialect. De omstandigheden hebben ons er toe gedwongen de laatste tijd sneller af te vragen dan wij gewend waren, waardoor het materiaal van de s tot de z niet zo gedetailleerd door u kon worden bekeken als voorheen. Een voordeel van dit alles is wel dat wij nu sneller zijn begonnen met het schrijven van het woordenboek en dat er over ongeveer vijf jaar een boek kan liggen, dat moet voldoen aan wetenschappelijke maatstaven, maar ook recht zal doen aan het materiaal, dat in de loop der jaren is verzameld. Dat zou betekenen dat velen van u - en wij hopen dat u dit gegeven mag zijn - het eind nog zullen kunnen meemaken van het project, waaraan u zoveel jaren met overgave hebt gewerkt.

Ik wil niet ingaan op het vele werk, dat u voor ons hebt gedaan. Ik denk dat het feit dat u per dorp ruim 11.000 briefjes hebt ingevuld en dat dit heeft plaatsgevonden in ongeveer 200 bijeenkomsten al voldoende zegt. U hebt daarmee niet alleen uzelf veel plezier bezorgd, maar ook een unieke bijdrage geleverd aan de wetenschap.

U weet zelf - en u merkt het ook in uw omgeving - hoezeer dialecten aan veranderingen onderhevig zijn. Het zou nu onmogelijk zijn om nog weer een project te beginnen, zoals wij nu hebben afgesloten. Het aantal mensen, dat nog volledig op de hoogte is van de taal van de tijd, die wij wilden vastleggen, slinkt sterk. **Hoewel naar mijn mening de dialecten niet zullen verdwijnen, zal er toch een sterke nivellering plaatsvinden onder invloed van het Nederlands.**

Doordat wij nu een periode hebben vastgelegd, die nog niet aan zulke snelle veranderingen onderhevig was en waarin van veel woorden nog kan worden gezegd dat ze in hun verspreiding nog zeer sterk lokaal of regionaal waren, is er niet alleen een verzameling ontstaan, die in de vorm van een woordenboek kan laten zien, hoe het allemaal is geweest, maar ook is er een grote hoeveelheid materiaal bijeengebracht voor wetenschappers, die ook later nog na kunnen gaan, hoe de Drentse taal er in de periode 1800 tot ongeveer 1950 heeft uitgezien.

Met het werk, dat u hebt gedaan hebt u min of meer een monument voor uzelf opgericht.

Het cadeau bestaat uit de gezegden. Ik kies enkele.

6 Dr. G. H. Kocks *Een dikke doezend / ... Duzend Drentse diggels* Veur de mitwarkers/-sters an het Woordenboek van de Drentse Dialecten Groningen 1990

Lange draoden, luie naaisters (Barger Compascuum)

Ik heb het nog nooit zo drok had as nou; ik moet nog wasken, slaachten en Aalbert begraoven (Roderwolde)

Ik heb het al vaak heuren dundern [=ben al oud] (Peize)

Die jammerkont hef altied wat, krullen an de kop en flarden an het gat (Erica)

Trek de jas oet, aj goed undergoed an hebt (Nw Dordrecht)

Fiene rêgen en fiene koksen, daor vergis ie oe op (Kerkenveld)

Hij reket zuk riek en schet zuk arm (Erica)

Ze kun alles, wassen, plassen, schrobben, koken en de bolle te vreten geven. (Opoe Stout).

Modersproake

In het proefschrift van Frans Löwik staan behartenswaardige opmerkingen. Hij gaat uitgebreid in op ontwikkelingen rond het literaire tijdschrift *'t Swieniegeltje* ((1954-1956) en hij schrijft over de toekomst van de Modersproake. Enkele citaten over platschrieverij.⁷

Uit onvrede met wat er de voorgaande jaren in de regionale literatuur op het terrein van korte verhaal tot stand was gebracht, schreef de redactie (van *'t Swieniegeltje*) in het vierde nummer een prijsvraag uit voor het genre. [...] De inzendingen moesten binnen zijn voor 11 december 1955. ... Op de oproep werden 62 verhalen ingezonden. In het Gronings 27, Achterhoeks 12, Drents 8, Oostfries 5, Twents 4, Nederlands 4, Sallands 2.

In het tweede nummer van 1956 vermeldde de jury (Heeroma, Naarding, Peerbolte) weliswaar verheugd te zijn over het aantal inzendingen uit vele regio's, eveneens was zij verheugd over de deelname van de jongste generatie aan deze 'vertelwedstrijd', maar tekenend was ook haar kritiek. "Opvallend is [...] dat het moderne leven in de meeste verhalen maar een zeer geringe plaats inneemt." Frans Löwik schrijft: Voor een deel van de 'platschrievers' geldt die kritiek nog immer, tot op de dag van vandaag (2004). Citaat uit het juryrapport:

Vele inzenders bleken zich niet bewust te zijn, dat de geschreven streektaal andere eisen stelt aan de vormgeving, dan het gesproken dialect. De verteltrant was vaak te wijldopig, de opbouw van het verhaal liet bij velen te wensen over. De optredende figuren hadden vaak weinig psychologische diepgang, zodat de inhoud der vertellingen niet boven het peil van de anekdote uitkwam. Consequent besloot de jury de prijzen niet uit te reiken. pag 167-177

Löwik relateert de diverse onderzoeksresultaten waaruit zou blijken dat dialect in de lift zit. Er is een groot verschil tussen antwoorden en de dagelijkse praktijk.

Ouders spreken Nederlands met hun kroost. Gebrek aan kennis van Twentse schrijvers, instellingen en publicaties bij de mensen in het basisonderwijs viel ook op. Men nam op de school nauwelijks tijd voor het Twents en de schoolkinderen waren er niet of nauwelijks in geïnteresseerd. (1991). p. 300

Aan het slot van het proefschrift

⁷ *De Twentse beweging, Strijd voor modersproake en Eigenheid*. Dissertatie RUG 2003. Frans Löwik. Als pdf op web.

Maar toch. 'Im Großen und Ganzen' is het aflopend tij. Men moet het in alle nuchterheid vaststellen. Met de middelen die nu ten dienste staan is het vechten tegen de bierkaai. Daar heeft met geen rapporten, onderzoeken, scripties of dissertaties voor nodig. Wie de ogen open heeft kan het eenvoudig vaststellen. De vervlakking van Nederland gaat in onvoorstelbaar tempo voort. [...] Men zou tweetaligheid als een positief gegeven moeten waarderen en moeten uitdragen als een van de aantrekkelijkheden van Nedersaksisch Nederland. Iets dat die gewesten een eigen karakter geeft, een eigen geluid en anders doet zijn dan het soort waarvan er dertien in een dozijn gaan. [...] Voor de taalregionalisten verdient het verder aanbeveling om het Twents definitief te ontdoen van de associatie met achterhaalde boerenromantiek.⁸ En voor het voortbestaan en de bloei van de streek-eigen cultuur zou het goed zijn om de kringen waaruit de regionalisten tot nu toe vooral gerekruteerd worden uit te breiden. p. 306

⁸ Ook Ed Nijpels waarschuwde daar tegen: "De valkuil is dat regionale en lokale culturele ontplooiing blijft steken in het cultiveren van nostalgie, in musealisering en folklore."

Twents op sterven na dood?

Sabine Maas schreef in 2014 *Twents op sterven na dood? Een sociologisch onderzoek naar dialectgebruik in Twente*.⁹

In Borne ondervroeg ze een tiental platpratERS van verschillende leeftijden. Een zeer kleine steekproef.

In de inleiding geeft ze heldere overzichten over de stand van zaken en bewegingen in streektaalgebruik vanuit sociolinguïstiek perspectief. Veranderingen in talen komen door contact met naburige dorpen. Dialecten gaan op elkaar lijken; dat is de geografische component; dialectnivellering. Ze noemt dit de horizontale (geografische) dimensie. Contact met de standaardtaal (Nederlands) heet bij haar verticale dimensie. Vergelijking van taalgebruik door diverse leeftijdsgroepen leidt tot de diachrone dimensie; de tijd als veranderaar. De laatste geeft aan in hoeverre dialectgebruik verandert/afneemt van (groot)ouders op (klein)kinderen.

Diglossie is het verschijnsel dat een spreker wisselt tussen twee talen; dialect en Nederlands. De situatie is inmiddels complexer. Een spreker wisselt en mengt een veelvoud van talen. Dit heet diaglossie of *mixt lects*. Deze vermenging beïnvloedt de grammatica en de woordenschat van de spreker. Ieder meent de standaardtaal te spreken ook als het over *bargains* in de *sale* gaat. Woorden uit vooral het Engels lijken deel uit te maken van de Nederlandse taal.

Sabine Maas spreekt nog van dialectverlies waar wellicht taalverandering op z'n plaats zou zijn. Oorzaken van veranderingen zijn onder meer de uitgebreide communicatiemogelijkheden, reizen, verengelsing van onderwijs; terreinen waar dialecten eerder een belemmering zijn dan een voertuig voor ontwikkeling.

Bij erkenning van het Nedersaksisch als streektaal spelen vooral politieke discussies een rol en geen talige kenmerken, schrijft ze. "De nationale politiek heeft eigenlijk per toeval het Nedersaksisch en het Limburgs erkend als streektaal volgens het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden." citeert ze een rapport. In de politiek zat niemand op erkenning te wachten.

Borne

Sabine Maas schetst de ontwikkeling van Borne (Twente), sinds de start in 1206. Borne is lange tijd een belangrijke textielstad geweest. Na mechanisering van de landbouw leefden boeren (met hun dialect) niet langer in een isolement. De taal veranderde. p.35

De textielarbeiders begonnen in deze periode een hogere sociale waarde aan het Hollands toe te kennen; de taal van de boeren bleef in de 18^e eeuw echter het oude dialect. Vóór de mechanisering van de landbouw was het Hollands voor de boer vooral de taal van de vreemde wereld. Na de revolutie in de bemesting en de mechanisering van de landbouw is de cultuurtaal echter ook geleidelijk doorgedrongen in het dialect van de boeren. De boeren leefden niet langer geïsoleerd van de rest van de bevolking, maar kwamen vooral door technische ontwikkelingen (fietsen, bromfietsen, auto's, mechanisering van het boerenbedrijf) in aanraking

met de standaardtaal. Het taalgebruik van de boeren veranderde dus om andere redenen dan bij de arbeiders: "Naar de buurschappen kwam het Hollands niet door een sociale strijd, maar door de techniek".

Dat sociaal-economische factoren invloed hebben op de taalontwikkeling is in de hele loop der geschiedenis van Borne te zien. In de 19^e eeuw werd in Borne de metaalindustrie ten doop gehouden. De arbeiders waren goed geschoold waardoor ze in tegenstelling tot de textielarbeiders van de 18^e eeuw groot maatschappelijk aanzien genoten. Ze waren sterk op Hengelo georiënteerd, waar het dialect steeds meer vervangen werd door de cultuurtaal. "Waren er bij de textielarbeiders nog nauwe banden met het dialect, bij de metaalarbeiders was dit niet meer het geval". Er was veel meer contact met het Westen en arbeiders werden vaak uitgezonden naar bijvoorbeeld Haarlem of Utrecht.

In de 20e eeuw veranderde de situatie opnieuw. Een grote stroom immigranten uit Drente kwam naar Borne. Deze leefden meestal in één buurt in Borne die snel een slechte naam kreeg bij de autochtone bevolking. De taalinvloed van de Drenten is minder aanwijsbaar, maar wel indirect te herkennen: Door de immigranten voelden de autochtone textielarbeiders zich meer geneigd om hun dialect wat minder onverzorgd te spreken en de invloed van de cultuurtaal nam in sterke mate toe.

De negatieve benadering van binnenkomende Drenten staat niet op zich. Ook in Enschede hadden Drenten in de wijk Pathmos, volgens mijn zegsman, een slechte naam. De veenarbeiders waren stakingsbrekers. pathmos.nl

Uit het onderzoek blijkt dat autochtone inwoners van Borne vaak nog wel het dialect beheersen, maar niet meer spreken, niet in de taal lezen en ook niet in het dialect schrijven. Dit resultaat komt overeen met veel andere onderzoeken.

Samenvattend valt op dat er veel beweging is in het taalspectrum tussen dialect en standaardtaal. Is het Twents dan echt op sterven na dood, zoals in de titel gevraagd werd? Onze resultaten laten duidelijk zien dat dialect door jongere mensen steeds minder gebruikt wordt. Bovendien zien we regelmatig gevallen van hyperdialectisme wat ook een teken voor dialectverlies kan zijn. Vooral in de jaren zeventig en tachtig schijnt het dialectgebruik sterk afgenomen te zijn met als gevolg dat ook de dialectcompetentie langzamerhand is gedaald. Het feit dat de dialectcompetentie bij mensen rond de dertig jaar tegenwoordig nog vrij hoog is en bij bijna 70% ligt, laat echter zien dat het Twents nog lang niet uitgestorven is. De kennis is ook nog bij jongere mensen aanwezig en het zou goed kunnen dat ook het gebruik van dialect op hogere leeftijd weer een grotere plek in het leven van deze mensen krijgt. Om hierover meer zekerheid te krijgen, zou men dezelfde opnames over een paar jaar nog een keer met dezelfde informanten moeten maken (real-time-onderzoek).

⁹ Als pdf op het web. Zoek op auteur en titel.

TAALTELLING NEDERSAKSISCH

Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland. In deze uitgave van de Stichting Sasland van 2005 staan resultaten van een telefonisch onderzoek naar dialectgebruik in Oost-Nederland. De secretaris van de SONT –Samenwerkende Organisaties

Nedersaksisch Taalgebied – (www.sont.nl) heeft een en ander uitgewerkt. Het resultaat van de vraagstelling wijst in de vertrouwde richting. Velen hebben nog kennis van hun moedertaal, steeds minder gebruiken deze talen. In zijn proefschrift over Drents vraagt Geert Kocks zich af of hij in zijn onderzoek wel de juiste vragen heeft gesteld. Dat gevoel bekruipt me ook als ik de vragen achterin het boek lees.

Leest en schrijft u in het Drents? enz. Het percentage dat in de streektaal leest is laag, maar dat

was te verwachten. Liever had ik gehoord welke dialectteksten zijn gelezen. Welke dialectschrijvers staan in de boekenkast? In andere enquêtes staat dat de vraag leest U Drents? als positief meetelt als er een krantenbericht, of een gedicht uit de krant (Dagblad van het Noorden) is gelezen, of wellicht een Drentse spreuk op een scheurkalender. Telefonisch is werkelijk gebruik wellicht lastiger te onderzoeken dan de open vraag naar of iemand Drents spreekt, leest of schrijft.

Geen verrassende conclusies

In zo goed als alle regio's in ons land en in de landen om ons heen zien we in het huidige tijdperk een afname van het streektaal- en dialectgebruik. In het Nedersaksische gebied is dat ook al eerder geconstateerd, onder meer voor het Gronings.

	18 – 39 jr	40 – 60 jr	>60 jr
Nedersaksisch	17,3%	30,4%	39,8%
Nederlands	53,2%	39,7%	34,5%
beide	22,4%	21,5%	12,4%
iets anders	7,1%	8,4%	13,2%

Tabel 29. Het gebruik van het Nedersaksisch in Nederland thuis, onderverdeeld naar leeftijdsgroepen.

Het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch door 'jongeren' wordt kennelijk ernstig bedreigd, als we die vergelijken met de scores van het gebruik van de streektaal bij de ouderen. Het gebruik dat jongeren in de toekomst al dan niet van het Nedersaksisch maken, zal diezelfde toekomst voor het Nedersaksisch bepalen.

Uit de conclusie aan het slot.

Indien de terugloop generatiegewijs zo doorgaat, dan zal het Nedersaksisch op termijn ophouden te bestaan, aan die conclusie valt moeilijk te ontkomen. [...] In het beleid voor het behoud van het Nedersaksisch zou erop ingezet moeten worden dat sprekers het Nedersaksisch zoveel mogelijk blijven gebruiken en dat degenen die het wel beheersen maar het niet of in maar weinig domeinen gebruiken, worden gemotiveerd om dat wel of vaker te doen. In beperkte mate zullen ook degenen die het Nedersaksisch niet actief beheersen, voldoende gemotiveerd kunnen worden om het Nedersaksisch erbij te leren, als een vorm van culturele verrijking.

Het grootste probleem vormt echter de teruggang die blijkt uit de vergelijkingen tussen de onderscheiden generaties. Hoe jonger de inwoners, hoe minder het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch is. Voorlichting aan ouders over de voordelen van meertaligheid en de ontwikkeling van modellen op basis waarvan in alle onderwijsvormen voldoende aandacht wordt geschonken aan de relevante regionale variant van het Nedersaksisch, lijken basisvoorwaarden te zijn waaraan in de komende tijd voldaan moet worden, wil men dat ook jongeren het Nedersaksisch blijven spreken of dat ze die taal weer gaan spreken, en die taal willen overdragen op hun kinderen.

In mijn UB-boek heeft een lezer met potlood zijn/haar vragen na de conclusie genoteerd.

- * Op welke manieren bevorderen jullie het behoud van het Drents?
- * Groot potentieel aan mogelijke gebruikers van het Drents?
- * Hoe lichten jullie ouders in over de voordelen van meertaligheid?
- * Welke onderwijsmodellen hebben jullie voor het Drents onderwijs?

Het hadden mijn vragen naar concretisering kunnen zijn.

De resultaten hiernaast zijn van 2005. Nu, 15 jaar verder, is enige extrapolatie mogelijk. De leeftijdscategorie 18-39 jaar valt nu tussen 33 – 54 jaar. met 17,3% Nedersaksisch. Voor de categorie 18 – 39 in 2015 blijft wellicht minder dan 10% over met Nedersaksisch als thuistaal. Speculeer en reken zelf. Het zwarte omslag is terecht gekozen.

Die Dialekte von Südostdrenthe und anliegenden Gebiete

De talen in Zuidoost-Drenthe geven een overzichtelijk beeld van migratie, ontwikkeling, veranderingen en teloorgang van talen. De geschiedenis is wellicht een voorbode van ontwikkelingen en verschuivingen in de nederlandse taal. Dynamiek rond de verandering van natiestaten naar de wereld als een mondiaal dorp met nieuwe talen. Onder verschuiving van klanken en woorden gaat een wereld schuil. In dit artikel citeer ik grote delen uit het proefschrift (1970) van mijn neef Geert Kocks (1937-2003). Wie het Duits onvoldoende machtig is kan met de taalkaarten een indruk krijgen van veranderingen van bijna verdwenen erfgoed.

In 1970 promoveerde Geert H. Kocks tot doctor op een proefschrift over dialecten in de Zuidoosthoek van Drenthe en aanpalende gebieden. Ik merkte de aanloop naar zijn promotie op de r.k.-h.b.s in Emmen. Geert Kocks was rond 1966 niet langer mijn leraar Duits. Geert Beekman kwam in zijn plaats. Mijn neef vertrok naar Göttingen waar hij lector Nederlands werd. Slechts een- tweemaal heb ik Geert Kocks nadien weer ontmoet. In mijn kinderjaren kwam hij vaak bij ons in Erica over de vloer. Dankzij hem ben ik op de r.k.-h.b.s terechtgekomen. De eerste eindexamens aan de h.b.s. in Emmen waren in 1964. (Start in 1958/1959 met brugklas-aanloopjaar. De zoektocht naar roomse leerlingen werd ook door hem voortvarend ter hand genomen. Zo werd ik de eerste academicus in de stamboom van mijn vader.

Zijn proefschrift vond ik in de UB en op boekwinkeltjes.nl. Ik las zijn dissertatie in een avond van voorkaft tot de kaart achterin.

Zuidoost-Drenthe is een ongewoon gebied als het op taal aankomt. Met een willekeur aan migranten vonden diverse dialecten elkaar. Geert Kocks bracht een en ander in beeld in een taalatlas. Wie gebruikt welk woord op welke plaats?

In Barger-Oosterveld, geboorteplaats van mijn moeder, en ook van Geert Kocks, was de taal sterk verwant aan het Duits. Tien kilometer naar het zuiden, in Erica, was de taal samengesteld uit onder meer Duitse, Twentse en Westerse invloeden. Ieder een eigen vocabulaire en een eigen tongval; het idiolect. Aan de taal kon ik, en anderen ook, horen dat de spreker uit Klazienaveen (5 km) of uit Zwartemeer kwam (10 km naar het oosten). De zanddrenten uit Sleen, Odoorn, Zweeloo spraken weer een andere taal. De Kocksen en Mensen – van mijn moeders kant – uit de de veenkoloniën knauwden als Groningers (en Amerikanen). Waar lagen de grenzen van de diverse streektaalen? Waarin verschilden we van elkaar? Langzamerhand wordt duidelijk dat het onmogelijke vraag zijn. Er zijn nauwelijks grenzen te trekken in dit langzaam veranderende continuüm.

In zijn proefschrift onderscheidt Geert Kocks diverse gebieden, maar nergens is de scheidslijn strak. Hij stelde vragen aan vooral de oudere generaties (van mijn ouders)

en registreerde op die manier hoe het dialectgebruik in de jaren dertig vorm kreeg. Geert Kocks ziet de valkuilen als hij schrijft dat de vragenlijsten misschien niet bij de juiste personen (*Gewährsleuten*) terecht kwamen.

In het volgende geef ik citaten uit zijn proefschrift. Op kaarten geef ik per regio enkele karakteristieke woorden.

huis - huus - hoes, water, waater, wòder, wòter,....

Waar verandert de *uu* in *oe* in *ui*? Op taalatlassen is dat na te gaan.

In de inleiding bakent Geert Kocks het onderzoeksterrein af. Taal in een historische en maatschappelijke context.

Einleitung

Die vorliegende Arbeit ist das Resultat einer Untersuchung in einem Gebiet, aus dem bislang kaum sprachwissenschaftlich brauchbare Daten vorliegen. Nimmt man sich Dialektkarten vor, die auch mein Untersuchungsgebiet umfassen, dann findet man entweder grosse Lücken im Belegnetz oder man kann sich nicht dem Eindruck entziehen, dass die Fragebögen in einigen Fällen den falschen Gewährsleuten geschickt wurden.

Dies gilt vor allem für das junge südostdrenter Moorgebiet, wo ein Aussenstehender sich schwer orientieren und man ohne eine gewisse Kenntnis der Kolonisation und der Zusammensetzung der Bevölkerung in bezug auf die Dialekte sehr leicht Fehler machen kann.

Anfangs hatte ich die Absicht, nur das südostdrenter Moorgebiet zu untersuchen, aber in einem Gespräch mit einem Doktervater führten einige Überlegungen zu einer Erweiterung. Es wurde erwogen, dass ein Dialekt, wenn er richtig erfasst werden soll, im Zusammenhang mit den umliegenden Mundarten gesehen werden muss. Dies ist eine allgemeine Regel, aber sie galt für mich ganz besonders, weil es sich um ein junges Siedlungsgebiet handelte, das seit dem Anfang der Kolonisation nach allen Seiten offen gewesen war, und

deshalb nicht isoliert betrachtet werden konnte. Weiter musste die Möglichkeit eines dialektgeographischen Anschlusses an bereits bestehenden Arbeiten aus nahegelegenen Gebieten ins Auge gefasst werden, eine Möglichkeit, die bei mir durchaus realisierbar war. Nach Westen bot sich dieser Anschluss an das von Sassen untersuchte Gebiet von Südwestdrente mit Ruinen als Ausgangspunkt. Im Norden lag eine Arbeit von Schuringa über die Groninger Veenkolonien vor, im Süden eine von Rakers über die Grafschaft Bentheim und im Osten eine von Schönhoff über das Emsland.

Stelling III

Voor de dialectliteratuur is een interregionale samenwerking belangrijk voor haar voortbestaan. In dit verband zou een herleving van een tijdschrift als "t Swieniegeltje" van groot nut kunnen zijn.

Geert Kocks schets de opzet van zijn onderzoek. Zijn startpunt is de taal van zijn geboortedorp; Barger-Oosterveld. In 1970 was er nog geen tekstverwerker. De elektrische typemachine kende geen cursief. Hij heeft dat manco opgelost met / cursief/.

Um ein deutliches Bild der Dialekte des untersuchten Gebietes zu erhalten, ist die Arbeit so aufgebaut, dass nach einer Beschreibung der Siedlungsgeschichte der alt- und Jungbewohnten Gebiete, eine erste Abgrenzung der verschiedenen Dialekte aufgrund der Einzellerscheinungen stattfindet, die historisch zu verschiedenen Sprachschichten gehören. Eine zweite Abgrenzung erfolgt durch Vergleich der Strukturen. Dafür gehe ich von der Mundart meines Geburtsortes Barger Oosterveld aus und vergleiche dann deren Struktur mit denen der anderen Dialekte. So treten diese noch deutlicher als wesentliche Einheiten hervor. Im Anschluss daran wird nachgegangen, welche geschichtlichen strukturellen Änderungen die unterschiedlichen Strukturen im meinem Gebiet bewirkt haben, denn "Strukturfassung, die nicht rein mechanisch bleiben will, kommt zwangsläufig zur Strukturgeschichte".

Am Ende bleibt noch ein Teil des südostdrenter Moorgebietes, das zwar bei der Sprachgeographie hervortritt, aber strukturell nicht ganz greifbar wird. Hier habe ich anhand von Statistiken versucht, dieses Gebiet zu charakterisieren, eine zwar nicht gebräuchliche, aber in diesem Rahmen zu Resultaten führende Methode.

Zum Schluss noch einige Bemerkungen zum Drucktechniken. Die Arbeit wurde auf einer elektrischen Maschine ohne Möglichkeit zum Kursivdruck geschrieben. Dies ergab Schwierigkeiten bei Zitaten mit kursivierten Wörtern, Angaben von Dialektwörtern im Text usw. Diese Probleme wurden so gelöst, dass alle Phoneme und Dialektwörter in der von mir gebrauchten Orthographie zwischen / / gesetzt wurden

Die Siedlungsgeschichte

In vogelvlucht schets Kocks de geschiedenis van de bewoning van Drenthe en omliggende gebieden. Het landschap bepaalde de bewoning en ontwikkeling. Hebelmeer, net over de grens bij Zwartemeer, is het centrum van zijn onderzoeksgebied dat aan weerszijden min of meer begrensd wordt door in het oosten de Ems en in het westen door het Drentse zandplateau. In het noorden vormt Westerwolde de grens en in het zuiden het Grafschap Bentheim. Van elk gebied geeft hij een korte schets. Het ontoegankelijke Bourtanger Moor vormde eeuwen een natuurlijke grens.

Das Untersuchungsgebiet lässt sich unterteilen in ein altbesiedeltes Land und ein erst spät erschlossenes Moorgebiet, das Bourtanger Moor, durch das die Sandgebiete voneinander getrennt waren. So konnten die Sandgebiete sich jahrhundertlang gegenseitig nicht

beeinflussen. Die meisten Dörfer im Moor entstanden erst in den beiden letzten Jahrhunderten. Das Bourtanger Moor umfasst ein Gebiet vom Dollart bis zur Vechte und vom Hondsrug, einer Hügelkette an der Ostseite des Drenter Plateaus, bis zum linken Emsufer. Mittelpunkt ist etwa der jetzige Ort Hebelmeer.

Ein deutliches Bild des früheren Moorgebietes und der umliegenden Sandgebiete vermittelt eine Karte von Pynacker aus dem Jahre 1634. (Seite 31). Wie aus der Bemerkung "desertum ob paludes et aquas inaccessum" hervorgeht, war das Moor ein sehr unwegsames Gebiet.

Het Drentse zandgebied kent een zeer lange geschiedenis, getuige ook de hunebedden, waarvan veel kapot zijn geslagen voor onder meer wegenaanleg. Het zandgebied kenmerkte zich door esdorpen aan de bovenstroom van riviertjes met akkers rondom en verderop gemeenschappelijke heide en weidegronden. De latere bebouwing heeft meer een lintkarakter met akkers achter de boerderijen. De bewoners kwamen deels uit Friesland.

Zentraldrente

Wo es keinen Bach oder Fluss gab, liess man sich anfangs nicht nieder. Im Ellertsveld z.B., in Schoonoord und Umgebung, siedelten erst im vorigen Jahrhundert Leute, nachdem dort ein Kanal gegraben worden war. In der zweiten Hälfte des 10. Jh.s hat man angefangen, sich in den schwerer zu erschliessenden feuchten Gebieten an den Unterläufen der Flüsse niederzulassen. Die Siedler waren, jedenfalls zum Teil, friesischer Herkunft, da die Friesen sich in der Besiedlung feuchter Gebiete auskannten. Aus dieser Zeit stammen die ersten Reihendorfer, die an ihrer langgestreckten Form zu erkennen sind. Das Land der Bauern befindet sich hier, im Gegensatz zu den Eschdörfern, wo die Ländereien des Einzelnen überall auf den Eschen zerstreut liegen, hinter dem Hof. Beispiele solcher Kolonisation sind Weyerswold und Dalerveen.

Kerstening

In de 8^e eeuw begon de kerstening van Drenthe. De komst van geestelijken en veldheren zorgde voor veel onrust in de Olde landschap.

Der Name Drente wird zum ersten Mal in einer Urkunde vom Jahre 820 erwähnt. Christianisiert wurde das Gebiet im 8. Jh. von Willehad, dem Apostel von Drente. 1024 wurde es der Utrechter Kirche geschenkt, welche Schenkung 1040 von Heinrich II bekräftigt wurde. Bis 1552 blieb Drente im Besitz der Utrechter Bischöfe. In Coevorden hatten sie Stellvertreter, die, weil sie weit von ihren Herren entfernt waren, stets mächtiger und selbständiger wurden. Das führte immer wieder zu Kriegen. Die bekannteste Schlacht ist die bei Ane, südlich von Coevorden, wo der Bischof mit seinen Dienstmannen 1227 vernichtend geschlagen wurde.

Kocks vermeldt verderop dat een jaar later de nederlaag werd gewroken. Dit feit blijft in de (mondelijke) geschiedschrijving vaak achterwege. Drenthe was woest en bijna ledig door de vele krijgshandelingen. De wereld was niet groter dan de boerderij waar alles te vinden was wat nodig was voor het bestaan.

Auch im 80 jährigen Krieg (1568 -1648) soll Drente viel zu leiden gehabt haben, so dass es fast völlig entvölkert wurde. Das Plateau wurde oft von feindlichen Heeren durchzogen, weil es zwischen den drei Festungen Steenwijk im Südwesten, Groningen im Norden und Coevorden im Südosten lag. Die Folge war, dass in Drente Jahrhunderte hindurch grosse Armut herrschte. Blüteperioden hat Drente nicht gekannt. Man lebte von seinem Hof: "Bis in die jüngste Zeit war der Drenter Bauernhof Mittelpunkt des wirtschaftlichen Lebens. Der Hof stand im Zeichen der geschlossenen Wirtschaft. Dadurch war die Bevölkerung nahezu unabhängig von den ausserhalb Drente liegenden Gebieten".

Westerwolde

Westerwolde, de noordelijke begrenzing van het onderzoeksgebied, is lang op het oosten geöriënteerd geweest. Het was een arm en moeilijk bereikbaar gebied.

Die Dörfer waren nur vom Norden her und überdies schwer zu erreichen. Viele Menschen werden dort nicht gewohnt haben. Westerwolde war *terra incognita*, sogar noch in der Zeit, als man mit den Abgrabungen der Moore von Groningen aus bis Ter Apel vorgestossen und Westerwolde auch vom Süden her zu erreichen war. Westerwolde wurde von Meppen aus christianisiert und gehörte kirchlich zu Osnabrück. Im Mittelalter war es ein Teil des Gaus Agrotinon, bis es 1316 unter die weltliche Herrschaft des münsterschen Bischofs Ludwig kam, bei dem die Westenwolder Hilfe gegen die Reiderländer Häuptlinge suchten. 1478 kam es zur Stadt Groningen, die es jedoch erst nach vielem Hin und Her - und nachdem noch viele Herren in Westenwolde die Macht ausgeübt hatten - 1619 endgültig in Besitz nahm. Auf dem südlichen Ausläufer des Westerwolder Sandgebietes liegen die aus dem Mittelalter datierenden Orte Ter Apel und Roswinkel. Das Kloster Ter Apel wurde 1216 gegründet. Die ersten Mönche kamen aus dem Kloster Bentlage bei Rheine. Seine höchste Blüte erlebte das Kloster um die Mitte des 16. Jh.s. Der letzte Prior, Joannes Emmen, nahm 1604 den lutherischen Glauben an. Kirchlich gehörte Ter Apel wie Westerwolde bis 1559 zu Osnabrück.

Roswinkel war von alters her eine Bauernsiedlung. Die Höfe zeigen grosse Ähnlichkeit mit denen in Westerwolde, obwohl der Ort sich in der Anlage von den Westerwolder Dörfern unterscheidet. Roswinkel ist ein Reihendorf, während die Westerwolder Dörfer wenn nicht Schwarmsiedlungen so doch alte Eschdörfer sind, die sich aber insoweit von den Drenter Eschdörfern unterscheiden, als die Häuser dichter zusammenstehen.

Ter Apel

Roswinkel und Ter Apel waren nur über die Ufer der Ruiten A zu erreichen. Wir haben ein Zeugnis aus der Zeit vor etwa hundert Jahren, in dem Reisende über Roswinkel berichten, dass seine Lage nur eine Verbindung mit Westerwolde und Hannover zulasse. Roswinkel ist eine deutsche Kolonie, genau wie das später gegründete De Maten, wo sich auf Roswinkeler Plaatsen viele Hannoveraner, hauptsächlich aus dem Emsland, angesiedelt haben.

Es sind im Laufe der letzten Jahrhunderte viele aus Westfalen stammende Einwanderer - unter ihnen zahlreiche Katholiken - nach Westerwolde gekommen, die alle hier ihre wirtschaftliche Lage zu verbessern suchten. Ausserdem sind zur Zeit der napoleonischen Kriege und in den Jahren 1866 und 1870 eine Anzahl von Deserteuren nach Westerwolde geflohen.

En hij schrijft meer over de dorpen langs de Ems met veel overeenkomsten met Drentse dorpen. Religie kwam van hogerhand. Nu eens katholiek, dan weer protestant.

Die Sandgebiete entlang der Ems

An der Ostseite wird das Bourtanger Moor durch die Ems begrenzt. Die an beiden Seiten des Flusses liegenden Dörfer sind aus dem 9.Jh. Die Anlage der Dörfer ist die gleiche wie in Drente und Westerwolde, mit dem einzigen Unterschied, dass die Höfe in den emsländischen Dörfern noch dichter zusammenstehen als in Westerwolde. Genau wie Drente ist das Emsland von vielen Kriegen heimgesucht worden. Die Burg Landegge wurde 1178 gebaut, um die Raubzüge zu verhindern, die der Graf von Tecklenburg vom 1171 erworbenen Haren aus unternahm. Landegge war so der Schlüssel zum Emsland. 1360 wurde Meppen wegen der tecklenburgischen Raubzüge zu Stadt und Festung erhoben.

Im 8. Jh. wurde das Christentum eingeführt. Heute ist das Emsland fast vollständig katholisch, ist es aber nicht immer gewesen. 1525 wurde die Reformation durchgeführt, und Ende des 16. Jh.s war das ganze Gebiet evangelisch. Als Ferdinand, der 1612 Fürstbischof von Münster wurde, mit harter Hand den Katholizismus wieder einführte, flohen viele Protestanten nach den Niederlanden.

Die Niedergrafschaft Bentheim

Ten oosten van Twente ligt het graafschap Bentheim. Het is het brongebied van de (Overijsselse) Vecht. Tot ongeveer 1860 was Nederlands de voertaal, daarna kwam het (plat)Duits.

Eine frühe Besiedlung auch der Niedergrafschafter Sandgebiete geht aus Bodenfunden hervor. Im Vechtetal wurden mehrere urnenfelder aus der Eisenzeit gefunden, bei Echteler ein Wappentier der 22. römischen Legion.

Frühe urkundliche Belege gibt es nur von Emlichheim. Die herrschenden Dorfformen sind Drubbel und Streusiedlung.

Die Drubbel, die lockeren, regellosen Verbände einiger

Bad Bentheim

weniger Höfe bilden die Kerne der Siedlungseinheiten, und zwar sowohl ihrer Entstehung nach, als auch im heutigen Siedlungsbild, dessen Verdichtungsstellen und Schwerpunkte sie sind. Sie sind an die alt bewohnten Gebiete gebunden und häufen sich längs der Vechte. Wir finden also, wie in den anderen Sandgebieten, auch hier Eschdörfer.

Im 8. Jh. wurde in der Niedergrafschaft das Christentum eingeführt. Kirchlich hat sie bis ins 17. Jh. zu Utrecht gehört. Die Obergrafschaft dagegen gehörte immer zu Münster, zu der unter Bernard von Galen (1606-1678) auch die Niedergrafschaft kam.

Von alters her war die Vechte ein wichtiger Faktor für die Entwicklung der Grafschaft. Vor allem seit der Mitte des 13. Jh.s hat die Vechteschiffahrt enge Verbindungen mit der niederländischen Bevölkerung mit sich gebracht. Auf diesem Wasserweg wurden die Güter nach Zwolle und weiter nach Amsterdam transportiert. Seit 1250 entstand so ein durchgehender Verkehr längs der Vechte, und nach Westhoff bildeten die Niedergrafschaft und Nordostoverijsel seit dem 14. Jh. eine wirtschaftlich-geographische Einheit, da ihre Interessen Hand in Hand gingen.

Um die Mitte des 16. Jh.s wurde in der Grafschaft die Reformation durchgeführt. Wegen ihrer Lage zwischen den Niederlanden und Lingen, das ebenfalls dem Hause Oranien gehörte, war sie im 30jährigen Krieg oft Schauplatz grosser Verwüstungen. 1753 übernahm Hannover die Verwaltung und damit auch die Schulden des Grafen von Bentheim, der die Grafschaft jedoch später von den Franzosen zurückbekam, an deren Seite er im 7jährigen Krieg (1756-1763) mitgekämpft hatte. Durch den Wiener Kongress kam das Gebiet endgültig an das Königreich Hannover und 1866 mit Hannover an Preussen.

Im 17. Jh. vollzog sich in der Niedergrafschaft beginnend, ein Wandel zum Holländischen. Die Uelzer Geistlichen richteten schon 1664 ein Gesuch an den Oberkirchenrat mit der Bitte, wegen holländischer Zuzügler den gelegentlichen Gebrauch der holländischen Sprache zu gestatten. 1687 wurde der niederländische Katechismus eingeführt, 1701 kamen die Kirchen und Schulen unter niederländische Aufsicht. So geriet das sprachliche Leben unter den Einfluss des Niederländischen. Erst in der Franzosenzeit bekam das Hochdeutsche wieder mehr Einfluss. 1809 erschien für die Obergrafschaft eine Ausgabe des hochdeutschen Katechismus, für die Niedergrafschaft blieb aber der niederländische geltend. Auf Grund einer Anordnung der hannoverschen Regierung aus dem Jahre 1824 durfte man in den Schulen der Niedergrafschaft abwechselnd Niederländisch und Deutsch unterrichten. Seitdem vollzog sich in allmählicher Übergang zum Hochdeutschen, das dann 1859 endgültig eingeführt wurde. In einigen Kirchen in der Niedergrafschaft wird jedoch auch jetzt noch auf Niederländisch gepredigt.

Im vorigen Jahrhundert zogen viele Grafschafter nach den Niederlanden und deren Kolonien. Zu ihnen

gehörten auch diejenigen, die zur Heu- und Getreideernte über die Grenze gingen, um Geld zu verdienen; doch liess diese Saisonwanderung allmählich nach. 1847 waren es noch 25.000 Hollandgänger, 50 Jahre später nicht einmal 25. Dann trat das Gegenteil ein: Viele Niederländer wanderten nach Deutschland, um u. a. beim Kanalbau mitzuarbeiten.

Zwischen der Niedergrafschaft und Zentraldrente

Als einzige Möglichkeit, von der Niedergrafschaft nach Drente zu kommen, gab es den Weg über Coevorden. Hier lag ein Sandgebiet, das das Bourtanger Moor von dem Hochmoor an der Südseite des Dreter Plateaus trennte. Über Coevorden verlief der wichtige Handelsweg von Bentheim nach Groningen.

Die alten Dörfer auf dem Sand sind in ihrer Anlage Eschdörfer und unterscheiden sich kaum von denen in der Niedergrafschaft.

Die früheren Bewohner Coevordens sind nach Naarding im Zuge der vielen Kriege, die die Festungsstadt nicht unberührt liessen, zerstreut worden. Erst nach $\pm$ 1600 setzte ein starker Bevölkerungszustrom ein. Die Festung wurde zwischen 1597 und 1707 gebaut und wiederholt belagert und zerstört. Die Geschichte Coevordens ist eine von Kriegen und Zerstörungen. Bekannt ist die schon erwähnte Schlacht bei Ane, in der 1227 der Utrechter Bischof Otto II. fiel. Als Sühne dafür wurde im folgenden Jahr in Weyerswold ein Kloster gebaut, dessen Mönche sich intensiv mit der Wasserregulierung im Schoonebeeker Diep beschäftigten.

An Bedeutung gewann Coevorden erst in jüngster Zeit, als nach 1850 in der Umgebung die Abtorfung des Moores begann. Schon im 13./14. Jh. hatte man in der Umgebung von Coevorden ohne viel Erfolg mit der Torfgewinnung angefangen. Naarding sagt dazu: "Als erste Kolonisten "up den nyen vene" (auf dem neuen Moor), wahrscheinlich dem heutigen Dalerveen, werden 1315 genannt 'Frisones, quos locavimus in dicta palude', Friesen, die wir, d.h. Reinoud von Coevorden, angesiedelt haben im genannten Moor".

Die Einwohner von Weusten und Eschebrügge in der Niedergrafschaft waren auf Coevorden orientiert, weil sie zu weit von den Grafschafter Zentren entfernt waren. Coevorden hatte auch von alters her viele Kontakte mit Overijsel, dessen Recht dort bis 1791 galt. Am Ende der in östlicher Richtung verlaufende Sandzunge liegt das Reihendorf Schoonebeek, dessen Bevölkerung grosse Ähnlichkeit zeigt mit der der Grafschaft und der von Nordoverijsel. Schoonebeek bildete mit Dalen bis 1884 eine administrative Einheit. Genannt werden die beiden Orte zusammen schon 1341: «den van Sconebeke unde den van Dalen».

Die Bewohner Schoonebeeks lebten auf dem Sand, hatten aber auf dem Moor ihre Weidegebiete, die sich über das jetzige Nieuw Schoonebeek hinaus bis nach Adorf erstreckten.

Die Besiedlung des Bourtanger Moores

Vor etwa 200 Jahren war der grösste Teil des Bourtanger Moores noch öde und verlassen. Von alters her war dies es Gebiet, vor allem in den nassen Jahreszeiten, sehr unwegsam. Trotzdem muss man früher öfter durchs Moor gezogen sein. 1818 wurde bei Abgrabungen ein aus der Zeit um 2000 v. Chr. stammender Bohlenweg gefunden, der von Valthe nach Ter Haar und von Ter Apel über Rütenbrock zur Ems verlief. Später fand man noch einen zweiten Bohlenweg in Emmer Compascuum mit einer Verlängerung ins Lindloher Moor und einen dritten in Nieuw Dordrecht. Von Spinola ist bekannt, dass er bei seinen Raubzügen während des 80jährigen Krieges über das gefrorene Moor gezogen ist.

An den Rändern des Moores haben die Bewohner der umliegenden Sandgebiete immer Torf gestochen, aber nur soviel, als sie für den eigenen Hausbrand brauchten. In den anderen Hoch- und Tiefmoorgebieten in der Nähe grösserer Bevölkerungszentren wie Meppel und Groningen gab es schon seit dem hohen Mittelalter Abtorfungen in etwas grösserem Umfang. Dass man dort eher angefangen hat, versteht sich aus den besseren Absatz- und Transportmöglichkeiten. Als im 17.Jh. die leicht zu erreichenden Moorgebiete abgegraben waren und u.a. die zunehmende Backsteinindustrie immer mehr Torf benötigte, richtete man den Blick auf die entfernteren Dreter Hochmoore bei Smilde und, später, bei Hoozevee. Im Dreter Südosten war die Torfgewinnung wegen der Bedeutung des Moores für die Landesverteidigung von den Generalstaaten untersagt worden. Ein weiterer Umstand, der anfangs eine systematische Abtorfung verhinderte, war das Fehlen einer fixierten Staatsgrenze zwischen den Niederlanden und Hannover. Für beide Länder lag das Moor am "Ende der Welt"; niemand kümmerte sich darum, und deshalb war auch nie eine Staatsgrenze für dieses Gebiet festgelegt worden. Das Moor gehörte den Markgenossenschaften der umliegenden Dreter, Westerwolder und emsländischen Dörfer, die die höher gelegenen Teile als Weidegebiet nutzten. Auch die Markgrenzen lagen nicht immer fest und das führte oft zu Reibereien und Streitigkeiten zwischen den einzelnen Sandgebieten. 1764 wurde die Staatsgrenze schliesslich festgelegt. 1784 kam es zu einem neuen Grenzvergleich, bei dem allerdings die Grenze von 1764 bestehen blieb. Als diese Frage geregelt war, konnte man mit der Abtorfung und Besiedlung beginnen.

Der deutsche Teil des Bourtanger Moores

Gegen Ende des 30jährigen Krieges plante Graf Ernst Wilhelm zu Bentheim, Siedler im südlichen Bourtanger Moor anzusiedeln. Dazu berief er den Coevorder Prediger Johan Picardt (1600 - 1670), der schon in

Egmond aan Zee (1623) und in Rolde (1643) dieses Amt ausgeübt und sich als Kolonisator schon einen Namen gemacht hatte. Die im 17.Jh. aufkommende Brandkultur, die den Anbau von Buchweizen ermöglichte, verlockte zu Neugründungen im Moor. "Mit dem Aufkommen der Brandkultur wurde das Moor begehrenswert. Seit jener Zeit drängten die Markgenossen ins Hochmoor vor. Viel Zwist (Twist) entstand. Den Zank um Mein und Dein zwischen Niederländern und Bentheimern beendete der 1824 in Meppen abgeschlossene Vertrag, der die heute im Norden des Kreises vorhandene Grenze festlegte".

Um 1800 zog man weiter nach Norden. So siedelten sich die ersten Bewohner 1782 in Adorf und 1820 in Neuringe an. 1865 - 1866 wurde das Land im Emlichheimer Weusten unter den Eigentümern verteilt. Nach Liese kamen die Besiedler Weustens nicht nur, wie man dem Namen nach erwarten sollte, aus Emlichheim, sondern auch aus den alten Dörfern, Heesterkante, Ringe und Hoogstede. Erst 1870/71 wurden Kanäle gegraben, um neue Flächen für die Kultivierung zu gewinnen. Durch den Süd-Nordkanal bekam die Niedergrafschaft Anschluss an den Kreis Meppen, durch den Ems -Vechtekanal eine Verbindung mit Lingen und durch den Coevorden-Piccardiekanal mit dem niederländischen Kanalsystem.

In derselben Zeit wie in der Niedergrafschaft entstanden auch im emsländischen Moor die meisten Dörfer. 1784 liess der Fürstbischof von Münster einen Befehl ergehen, dass im Moor neue Kolonien zu gründen seien. Am 3. Juli 1788 wurden die Plaatsen in Heseperwtist und Rühlertwist verlost, am 15. Juli die in Hebelmermeer und am 18. Juli die in Rütenbrock, Lindloh und in Schwartenberg bei Rütenbrock. Im selben Jahr wurden auch die Plaatsen in Neudersum und Neusustrum ausgemessen. Die Gründungsjahre der weiteren emsländischen Moordörfer in unserem Untersuchungsgebiet sind: 1810 Altenberge, 1875 Schöninghsdorf und 1909 Fehndorf und Erika. Um 1800 war also schon der grösste Teil des emsländischen Moorgebietes besiedelt. Nach Gröninger, dem Rütenbrocker Heimatkundler, kamen die Siedler, abgesehen von einigen wenigen aus den alten Dörfern, aus Preussen, Hannover, dem Münsterland, Faderbern, Hildesheim und den Niederlanden, doch gibt er dafür keine Beweise. Da er aber 1850 geboren wurde, wird ihm aus eigener Erinnerung noch vieles bekanntgewesen sein. Keurring meint dagegen, die emsländischen Kolonisten seien hauptsächlich "kleine Leute" aus den Nachbardörfern gewesen. In Dersum sollen Kinder von Erbgesessenen die Plaatsen bekommen haben. Für die Erschliessung des emsländischen Moores war der Bau zweier Kanäle wichtig, des Rütenbrock-Harenkanals und des Süd-Nordkanals, der 1870 begonnen und 1892

in Nordhorn beendet wurde. Die Strassen im Emsland wurden zumeist in unserem Jahrhundert gebaut. Die Kolonisten waren völlig auf das alte Sandgebiet hin orientiert, wohin sie ihre Produkte verkauften. Was per Schiff eingeführt wurde, musste anfangs von der Ems abgeholt werden. Erst in jüngster Zeit, vor allem nach dem 2. Weltkrieg, wurde die Entwicklung des Emslandes ausserordentlich vorangetrieben, wurden grosse Gebiete urbar gemacht. Überall sind neue Siedlungen entstanden. Neben Einheimischen haben sich auch viele Flüchtlinge aus dem Osten eine neue Existenz aufgebaut.

Der niederländische Teil des Bourtanger Moores

In Drente ist die Besiedlung des Moores nicht so zügig vor sich gegangen. Die Methode war hier anders. Wurden im Emsland die Kolonien im Hochmoor gegründet, so drang auf niederländischer Seite die Bevölkerung mit den Kanälen und der fortschreitenden Abtorfung allmählich ins Moor vor. Während im Emsland die Kolonisation Folge eines bischöflichen Befehls war, legten in Drente Kaufleute aus dem Westen der Niederlande ihr Kapital im Moor an, in der Hoffnung, es durch den Absatz des Torfes mit Zinsen zurückbekommen.

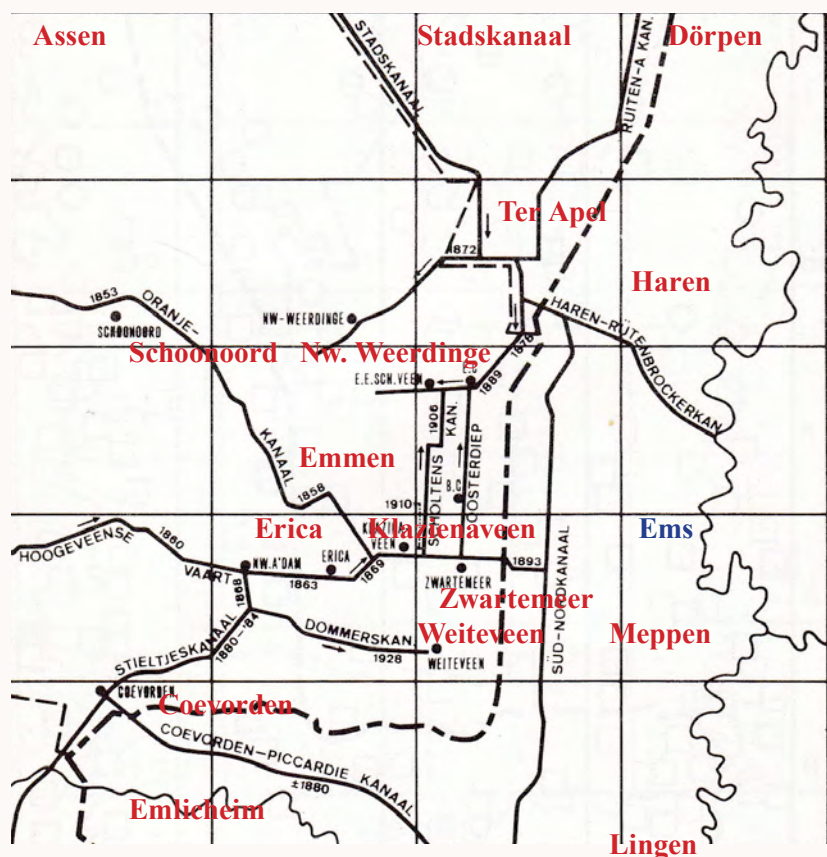
Nach den Abtorfungen bei Meppel wurde 1612 bei Smilde begonnen. Da nur wenige Bewohner des alten Sanddrente sich für diese Arbeiten interessierten, mussten aus anderen Gegenden die Arbeiter herangezogen werden. Woher sie im einzelnen gekommen sind, ist unbekannt.

Weiter südlich begann etwa zur selben Zeit (1626) unter der energischen Führung des Junkers Roloff van Echten tot Echten (1592-1634) eine weitere Abtorfung, die zur Entstehung von Hoozeveen führte. Hier wissen wir über die Herkunft der Arbeiter wenigstens ab 1682 Bescheid. Von da an liegen Kirchenbücher vor, in denen allerdings nur der protestantische Teil der Bevölkerung aufgezeichnet ist. J. Wattel hat die Herkunft von 724 Personen untersucht. Er fand, dass die Kolonisten zu 50 v.H. aus Drente stammten, zumeist aus dem Südwesten, und zu einem geringeren Prozentsatz aus Nordwestoverijssel. Die Zahl der deutschen Arbeiter betrug 32.

Zur gleichen Zeit war man auch dabei, von Groningen aus vorzudringen, Ende des 17.Jh.s bestanden bereits die Moorkolonien Pekela, Wildervank und Veendam. Als die Anfuhr von Torf aus diesen Gebieten in der zweiten Hälfte des 18.Jh.s nachliess, suchte die Stadt Groningen neues Torfgewinnungsgelände und begann für den Weg dorthin mit dem Bau des Stadskanaals. Die älteste Kolonie im Oostermoor, Gasselternijveen existierte damals schon. Sie war 1662 an einem parallel zur Hunze gegrabenen Kanal entstanden, von dem aus die Gasselter Moore abgetorft wurden. An Bedeutung gewann Gasselternijveen erst im 19. Jh., nachdem es mit dem Stadskanaal verbunden war.

1800 begann die Stadt Groningen mit den Markenbevollmächtigten von "Oostermoor" und

"Zuidenveld" zu verhandeln, um deren Moore zu erwerben. Erst aber musste hier der Grenzstreit zwischen Westerwolde und den Drenter Sandgebieten beglichen und die endgültige Provinzgrenze zwischen Groningen und Drente festgelegt werden. Der Landmesser Sems war schon 1615 beauftragt worden, eine Grenze aus zuarbeiten. Er schlug hierfür eine schnurgerade Linie von Ter Apel in Richtung Groningen vor, die sog. Semslinie. Die Streitigkeiten dauerten je doch an, bis 1817 ein "Convenant" unterzeichnet wurde. Um die Verhandlungen zu beschleunigen, war im Jahre 1815 sogar ein königlicher Beschluss notwendig gewesen. 1848 kaufte Groningen Gebiete von den Marken Jipsinghuizen und Laude und konnte dann den Stadskanaal bis zu seinen Besitzungen bei Ter Haar und Ter Apel weitergraben. Vledderveen in der Mark Onstwedde wurde von Stadskanaal aus abgetorft. Langsam drang man so nach Süden vor. 1851 war der Kanal schon so weit vorgeschoben, dass man den Einschnitt nach Valthermond machen konnte, wo dann 1853 der erste Torf gestochen wurde.

Aus der beigegefügte Karte (Karte 2) ersieht man, in welche Richtung und in welcher Zeit hier die Kanäle gegraben wurden. An den Kanälen entstanden dann auch die meisten Dörfer. Vom Norden aus wurde 1872 Nieuw Weerdinge gegründet. In diesem Namen sind seit 1902 die Niederlassungen Nieuw Weerdinge, Weerdingermond, Weerdingerveen und Weerdingermarke zusammengefasst. 1874 kaufte "NV het Emmer Compasuum" von den Markgenossen von Emmen und Westenes das jetzige Emmer Compasuum, und so konnte der Kanal von Ter Apel über Munsterscheveld bis nach Emmer Compasuum

verlängert werden (der Stads-Compascuum-kanaal). 1881 standen in Emmer Compascuum schon 15 Moorkaten. Zu Emmer Compascuum gehört seit 1938 auch das Emmer Erfscheidenveen, wo sich seit den letzten Jahrzehnten des vorigen Jahrhunderts Siedler niedergelassen hatten. Über dieses Dorf führte früher der Moorweg von Emmen über Emmer Compascuum nach Deutschland, der sog. / *χröünə diik* / -grüner Deich.

Als in der Nähe von Hoogetveen das Moor abgegraben war, richtete man auch da sein Augenmerk auf Südostdrente. 1856/57 begann man mit dem Bau eines Kanals von Nieuweroord bei Hoogetveen nach Zwinderen. 1859 war man schon in der Mark Erm, 1860 wurde Nieuw Amsterdam und 1863 Erica erreicht. 1893 traf man über Klazienaveen bei Zwartemeer auf die Staatsgrenze. 1899 kam die Verbindung mit dem Süd-Nordkanal und dadurch mit dem deutschen Kanalsystem zustande.

Ein weiterer Einschnitt in die Emmer Moore erfolgte vom Nordwesten her mit dem Bau des Oranjekanaals, der die Smilder Moore mit dem Emmer Mooregebiet verbindet. An diesem Kanal entstanden Wezuperbrug, Schoonoord, wo 1854 die erste Kate gebaut wurde, sowie Odoornerveen. Schoonoord breitete sich aufgrund seiner günstigen Lage gegenüber den umliegenden Sanddörfern schnell aus.

Langsam drang man so in das Mooregebiet vor. Von den Markgenossen von Noord- und Zuidbarge kaufte die "Drentsche Veen en Middenkanaal Maatschappij" oder "Oranjekanaalmaatschappij" zwei Moorstücke: "Het kleine Blok", das jetzige Oranjedorp bei Nieuw Dordrecht und "Het grote Blok", das jetzige Klazienaveen Noord. Man hatte die Absicht, diese beiden "Blöcke" durch einen Kanal zu verbinden, aber wegen des Niveauunterschiedes (4.40 Meter) konnte dieser Plan nicht durchgeführt werden. Nieuw Dordrecht, das seinen Namen einigen Dordrechter Herren verdankt, die hier ihr Kapital angelegt hatten, hat somit keinen Kanal und entstand 1856, als die Markgenossen von Noord- und Zuidbarge das Gebiet in kleine Plaatsen verteilten, auf denen Bauernhöfe gebaut wurden. Als sich aber herausstellte, dass die Plaatsen zu klein waren und Viehzucht nicht gut möglich war, zogen viele Bauern weiter nach Barger Oosterveen, das jetzt zu Klazienaveen gehört.

Durch den Bau des Stieltjeskanaals (1880-84) kam es zu einer Verbindung zwischen dem Overijsseler und dem Drenter Kanalsystem, während der Scholtenskanaal und das Oosterdiep das Drenter und Groninger System verbanden.

Es ist wichtig, sich von der Entstehung des Kanalsystems, wie es hier kurz beschrieben wurde, eine deutliche Vorstellung zu machen. Denn mit diesen Kanälen sind die ersten Pioniere in das Südostdrenter Mooregebiet vorgedrungen. Erst waren es nur wenige, vornehmlich Arbeiter, die bei den Kanal- und Entwässerungsarbeiten tätig waren, dann,

nachdem die Kanäle so weit ins Moor hineingegraben waren, dass man mit der Abtorfung anfangen konnte, folgte der grosse Siedelstrom. In den neuen Kolonien fanden die Arbeiter aus den älteren Ansiedlungen neue Beschäftigung.

Aus dem Norden kam mit dem Groninger Kanalsystem eine zum grössten Teil Groninger Bevölkerung ins Moor. Waren die Pioniere katholisch, kamen sie aus dem Emsland, die meisten aus Rütenbrock, Neudersum und Neusuistrum. Sie bildeten die katholische Bauernbevölkerung in den bei Musselkanaal liegenden Ortschaften Zandberg, Braamberg, Kopstukken und Horsten sowie die von Sellingerbeetse, Valthermond, De Maten und Laudermarke. Kolonisten aus dem Emsland finden wir auch in Emmer Compascuum und Munsterscheveld. Neben ihnen gab es dort viele Friesen, die als Arbeiter bei den Abgrabungen und beim Kanalbau aus den älteren friesischen Moorkolonien Appelscha und Haulerwijk gekommen waren. Die Zahl der Friesen war so gross, dass man Emmer Compascuum anfangs Fries Compascuum nennen wollte.

Mit dem Oranjekanaal und der Hoogetveense Vaart kam eine überwiegend Drenter-Overijsseler Bevölkerung, allerdings auch mit einigen Friesen darunter aus den Gebieten um Hoogetveen und Smilde und von der Dedemsvaart.

Erica ist als eine Kolonie von Slagharen zu betrachten; es sollte sogar zu erst Nieuw Slagharen heissen. Merkwürdig ist, dass die Siedler, von Slagharen in Nordoverijssel kommend, sich nicht in Nieuw Amsterdam ansiedelten, wo man vollauf mit den Moorarbeiten beschäftigt war, sondern an Nieuw Amsterdam vorbei nach Erica zogen und sich dort als Buchweizenbauern und Arbeiter im Moor niederliessen. Das war um 1850. Die eigentliche Moorkolonie Erica entstand 1866 an der Hoogetveense Vaart.

Im ganzen Mooregebiet wimmelte es in den Tagen der Erschliessung von Fremdarbeitern, darunter auch viele Deutsche aus dem Münsterland, Osnabrück und aus Lippe - Detmold. Die meisten blieben nur während der Moorsaisonarbeiten im Frühjahr. Wenn diese beendet waren, zogen sie weiter nach Holland zur Heu- und Getreideernte. Dagegen gab es in Barger Compascuum und Nieuw Schoonebeek bleibende Niederlassungen von Deutschen. Die meisten waren Buchweizenbauern aus dem Emsland, die neues Land suchten. Wenn nämlich nach einigen Jahren durch Brandkultur die oberste Moorschicht verbrannt und für den Buchweizenanbau ungeeignet geworden war, musste neues Land gesucht werden. So kauften emsländische Bauern Ländereien von den Grundbesitzern in Schoonebeek, deren das Land in Nieuw Schoonebeek gehörte.

Die Emsländer in Nieuw Schoonebeek waren überwiegend katholisch und gingen nach Twist zur Kirche. Nach vielen Schwierigkeiten bekamen sie 1849 eine eigene Kirche, die erste Kirche im Südostdrenter Moor.

Eine zweite deutsche Niederlassung war Barger Compascuum, das ebenfalls eine Kolonie von Buchweizenbauern war, bevor das Graben des Oosterdieps es zu einer Moorkolonie machte. Von den ursprünglichen emsländischen Kolonisten sind manche nach Barger Oosterveld weitergezogen, das somit auch als eine deutsche Kolonie zu betrachten ist.

Der katholische Pfarrer H.Vroom, der von 1869-'72 die Gemeinde Erica betreute, hat im Memoriale Erica alle damals lebenden katholischen Familien mit ihrem Herkunftsort aufgezeichnet. Zur Gemeinde Erica gehörte damals noch, mit Ausnahme von Nieuw Schoonebeek, ganz Südostdrente, also auch die jetzigen Gemeinden Barger Oosterveld und Barger Compascuum in ihrer ganzen Ausdehnung. Da die Bevölkerung in den genannten Dörfern fast ganz katholisch war, geben die Aufzeichnungen Vrooms ein zutreffendes Bild der entstehenden Gesellschaft. Aus der Zusammenfassung bei Willehad Kocks ergibt sich folgendes Bild:

Nach Erica kamen über Slagharen 16 Personen, von denen 8 aus Deutschland stammten, über Dedemsvaart 5, über Coevorden 7 und über Nieuw Schoonebeek 2. Direkt aus Deutschland, meistens aus dem Emsland, kamen 22 Personen. In Nieuw Dordrecht, wozu Vroom auch Barger Oosterveld rechnete, registrierte er 19 Familien, von denen 16 aus dem Emsland stammten. diese Familien waren die Pioniere der späteren Gemeinden Barger Oosterveld und Klazienaveen.

In Barger Compascuum waren damals 79 katholische Familien ansässig, von denen 48 aus dem Emsland stammten.

Vrooms Aufzeichnungen reichen bis 1872, aber der Zug von Deutschland nach Drente dauerte bis etwa 1900. Von den bei Vroom genannten Namen in Barger Compascuum finden wir heute viele in Barger Oosterveld zurück.

Zwartemeer, das ursprünglich ein See war - genau wie Hebelmeer an der anderen Seite der Grenze - lockte ebenfalls Deutsche an. Von den Bewohnern Zwartemeers ist etwa ein Drittel katholisch und emsländischer Herkunft. Der Rest der Bevölkerung ist mit dem Bau des Van Echtenkanaals, der Verlängerung der Hoogeveense Vaart, aus dem Süden gekommen oder hat sich später angesiedelt. 1862 stand die erste / buut / (Moorkate) dort auf dem Hochmoor. Beim Graben des Van Echtenkanaals verschwand der See.

Nach Aussagen der Bewohner Weiteveens ist etwa die Hälfte der Bevölkerung über Nieuw Schoonebeek eingewandert und auch katholisch; die andere Hälfte ist aus dem Süden oder Westen gekommen.

Zusammenfassend kann man sagen, dass, obwohl ausgesprägte Verbindungen zwischen Herkunfts- und Siedlungsgebieten festzustellen sind, es in den jüngsten Moorsiedlungen dennoch kaum ein Dorf gibt, wo alle Bewohner die gleiche Herkunft nachweisen können.

Oranjekanaal, Zuid-Barge

DIE WIRTSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE

Im vorigen Kapitel wurde die Siedlungsgeschichte zusammengefasst, soweit sie als Grundlage für eine sprachhistorische Untersuchung dienen kann. Es sind aber nicht nur in verschiedenen Zeiten und aus verschiedenen Gebieten Siedler ins Moor gekommen; sie stammten auch aus ganz verschiedenen Bevölkerungsschichten. Wie manche in Armut gelebt haben und andere sich haben durchsetzen können, wird in fast allen Büchern und Schriften beschrieben, die über die Mooregebiete erschienen sind. Prakke zeigt neben der Besiedlung der Moore, der sozialen Position und den verschiedenen Schichten der im Moor arbeitenden Bevölkerung, welches Bild die niederländischen Zeitungen dem Volk über die Verhältnisse im Moor geradezu "aufgedrängt" haben. Es war ein Bild, das zu Tränen rühren musste. Allgemein waren die Beschreibungen von den Elendsquartieren und ärmlichen Moorkaten in der Nähe von Emmen, wo in einem Raum die ganze, zumeist zahlreiche Familie zusammenhockte, und wo schwächliche und kränkliche Kinder unter einem Haufen Lumpen schliefen. Andere Zeitungen beschrieben neben dem Elend die Massnahmen zur Abhilfe der schlimmsten Not. **Durch diese Berichterstattung bekam das niederländische Volk ein Bild von ganz Drente als einem sehr rückständigen Gebiet, eine Vorstellung, die sich sehr lange gehalten hat und hier und da noch lebt.**

Die Beschreibungen trafen jedoch nur zu in dem jüngsten Mooregebiet, das in den ersten Jahrzehnten

unseres Jahrhunderts von einer katastrophalen Arbeitslosigkeit heimgesucht wurde. Die Moorarbeiter waren immer als erste von Konjunkturschwankungen betroffen. Den Bauern, die in den älteren Mooregebieten den Moorarbeitern gefolgt waren oder sich auf dem Hochmoor niedergelassen hatten, war es im Laufe der Jahre gelungen, eine zwar nicht glänzende, aber doch stabilere Existenz aufzubauen.

Unzufriedenheit und Unruhe hat es im Moor öfter gegeben. Bekannt sind die Aufstände der neunziger Jahre, als in den Ericaer und Nieuw-Amsterdammer Mooren die Arbeiter gegen die zu niedrigen Löhne und das System der "gedwongen winkelnering" protestierten. Mit diesem System zwangen die Torfbauern (Veenbazen), die meistens nebenbei ein kleines Lebensmittelgeschäft hatten, ihre Arbeiter, bei ihnen gegen meistens zu hohe Preise zu kaufen; oder sie bezahlten die Arbeit gar mit Lebensmittelkarten, die nur bei ihnen eingelöst werden konnten.

Soweit dieser kurze Abstecher ins Wirtschaftliche. Ein gewisses Anschauungsmaterial zu dieser siedlungs- und wirtschaftlichen Einleitung bieten im übrigen die Freiluftmuseen von Schoonoord und Barger Compascuum. Anlässlich ihrer Hundertjahrfeiern (1954, bzw. 1967) hat man dort einige Moorkaten und andere Gebäude aus der Pionierzeit mit dem entsprechenden Inventar aufgebaut.

DAS SPRACHGEOGRAPHISCHE BILD

Als die Leute ins Moor einwanderten, brachten sie natürlich alle ihre eigene Sprache mit, und in den ersten Jahrzehnten der Abtorfung muss es dort daher ein recht buntes Sprachengemisch gegeben haben. Um die Mitte des 19.Jh.s. hörte man in Südostdrente neben den Hochsprachen Niederländisch und Deutsch alle möglichen Dialekte. Allmählich wird dabei ein Dialekt die Oberhand gewonnen haben. Letzten Endes sind so im Moor mehrere ziemlich einheitliche Dialekte entstanden, wie es z. B. im Norden auf Groninger Grundlage geschehen ist. Ebenso war dies der Fall im Emsland und in der Niedergrafschaft Bentheim und, weniger ausgeprägt, im jüngsten Moorgebiet von Südostdrente. Wo die Besiedlung im Moor sehr jung ist, gibt es noch überall Leute, die ihre Herkunft durch ihre Sprache verraten.

Im allgemeinen jedoch ist die Vereinheitlichung schon so gross, dass die wichtigsten Unterschiede in den einzelnen Dialekten auch jedem Ungeschulten auffallen müssen. Ein Aussenstehender, der eine Fahrt kreuz und quer durch das Untersuchungsgebiet machen und überall mit den Leuten in den Dörfern reden würde, könnte sofort die obengenannten Dialektgebiete unterscheiden. So würde er z.B. ohne weiteres eine Sand - Moordialektgrenze feststellen zwischen dem Dreter Plateau und dem "knòòlstreek", d.h. der Gegend, in der von Groningen aus die Kanäle ins Moor gegraben wurden. Auch das Emsland und die Niedergrafschaft würde er als unterschiedliche, in sich aber geschlossene Dialektgebiete erkennen. Am wenigsten einheitlich ist das Moorgebiet, das die Dörfer Nieuw Schoonebeek, Erica, Nieuw Amsterdam, Veenoord, Klazienaveen, Zwartemeer, Weiteveen, Barger Compascuum, Barger Oosterveld und Nieuw Dordrecht umfasst. Die Sprache von Nieuw Amsterdam, Veenoord, Erica und Klazienaveen wird für ihn "drents" sein, obwohl da doch Unterschiede vorhanden sind. In Barger Oosterveld, Barger Compascuum und Nieuw Schoonebeek wird er dagegen Anklänge an das Emsländische finden. In Zwartemeer und Weiteveen wird er die Sprache für "drents" halten oder für übereinstimmend mit derjenigen von z. B. Barger Compascuum; je nachdem, mit welchen Gewährsleuten er spricht.

Wie empfinden nun die Einwohner unseres Gebietes selbst die Unterschiede zwischen ihrer Mundart und der der Nachbardörfer, bzw. Nachbargenden? Es ist immer wieder erstaunlich, wie gut die Leute da Bescheid wissen. Als ich im Emsland das Wort "Heu" abfragte, machte man mich sofort darauf aufmerksam, dass an der Ems /haai/ gesprochen wird im Gegensatz zum sonstigen /hööi/. Für Westerwolde und Roswinkel gelten im Bewusstsein des Mundartsprechers die Wörter /niχ/ und /jawòl/, die auf deutsche Herkunft weisen, als Eigenheiten. Im "knòòlstreek" fordert man

von einem Nicht- "knòòlster" die Übersetzung des Satzes: / "hei lòp óp hóózafòdàls óóvar dà bööndà mitn sχiinfat in haant" /¹⁰, dabei bewusst Wörter benutzend, die als typisch für das Gebiet gelten. In Drente fallen die /ii:/ < gm. /eu/, /ai/ und /e/ auf, und so hörte ich über Sleen einmal den folgenden Satz: / "in slii:n, dóór sint sa χəmii:n, dóór χóóit sà jə metn stii:n teeGnt bi:n" /¹¹.

Anhand derartiger Sätze wäre es möglich, eine Arbeit wie die von H. Büld zu schreiben, deren Grundlage "nicht die Ausfüllung eines Fragebogens mit bestimmten Laut- und Wortformen, sondern die Erkundung der Volksmeinung über Sprache und Volkstum des Landes" war. Aus der ganzen Arbeit tritt der Dialektsprecher dem Leser als eine Person entgegen, die sich der Unterschiede zwischen den Dialekten bewusst ist und aus dieser Kenntnis heraus Neckverse (spotversjes) über die Nachbarn bildet. Durch das Studium dieser Sätze kann man sich eine Vorstellung von dem Eindruck machen, den eine bestimmte Mundart auf die Umgebung macht. Die Gesamteindrücke lassen sich dann wieder sprachgeographisch verwerten.

Dieser Methode von Büld, die in der Geschichte der Mundartforschung eine Ausnahme bildet - die Erscheinung selbst freilich ist weit verbreitet -, werde ich nicht folgen. Denn das Material, das ich so sammeln könnte, reicht für eine derartige Untersuchung nicht aus. Ich schliesse mich daher einer mehr traditionellen, der direkten Methode an. Da das Untersuchungsgebiet nicht zu gross ist, und ich zudem selber aus diesem Gebiet stamme, sind damit für diese Methode die besten Voraussetzungen gegeben.

Geboren bin ich 1936 in Barger Oosterveld, wo ausser der Sprache, die die ersten Siedler aus ihrer Heimat mitgebracht hatten, - diese kamen im allgemeinen über Barger Compascuum aus dem Emsland - so ziemlich alle Dialekte der umliegenden Moorgebiete gesprochen werden. Mit diesen bin ich aufgewachsen und kann sie zum Teil auch selber sprechen. Bei meinen Gewährsleuten habe ich mich immer im Dialekt vorgestellt, so dass das Eis schnell gebrochen war und das Gespräch in einer geeigneten Atmosphäre stattfand.

Die abgefragten Wörter könnte man recht willkürlich gewählt nennen. Ich habe solche genommen, von denen ich im voraus wusste, dass dabei Dialektunterschiede deutlich hervortreten würden.

Eine einheitliche Auskunft erhält man eigentlich nur in den altbesiedelten Sandgebieten. In den jungbesiedelten

10 Er geht auf Socken über den Heuboden mit einer Laterne in der Hand.

11 In Sleen, da sind sie gemein, da werfen sie euch mit einem Stein gegen das Bein.

Teilen des Moorgebietes gehen, wie gesagt, die Dialekte noch ziemlich durcheinander, obwohl von den Bewohnern doch meistens nur ein Dialekt als zum Dorf gehörig angegeben wird. Man kann sagen: Das ist Klazienavener oder Ericaer Mundart, wenn auch in diesen Dörfern Leute wohnen, die ihrer Herkunft nach noch die Groninger oder die emsländische Mundart sprechen. Schwieriger wird es schon in Zwartemeer und Weiteveen, die eigentliche Mundart zu definieren. In Zwartemeer hört man beim katholischen Teil der Bevölkerung, der etwa ein Drittel des Dorfes ausmacht, manchmal ein reines, dann wieder ein abgeschwächtes Emsländisch. Beim anderen Teil ist die Sprache wie die in Klazienaveen.

Noch komplizierter wird es in Weiteveen, dem jüngsten Moordorf. Hier hört man wirklich die unterschiedlichsten Formen, selbst bei ein und demselben Sprecher. Ein Beispiel: Ein Weitevener sagte / zeik/ -krank, / χröün/ -grün und / duu:znt / -tausend neben / flüükñ/ -fluchen, / hüüt / -Haut und / nèèjn / -nähen statt der zu erwartenden Formen / flöökn /, / huut / und / naajn/. Seine Tochter aber sagte: / zii:k /, / χrüü:n /, / düü:znt / und / naajn/. Dieses Beispiel zeigt deutlich, wie schwierig es ist, eine einheitliche Form in einem Dorf festzustellen. Deshalb habe ich bei einigen jungen Moordörfern manchmal mehrere Formen ansetzen müssen. Ob sich in dem jüngstbesiedelten Moorgebiet eine einheitliche Sprache entwickeln wird, hängt mit davon ab, wie schnell die niederländische Hochsprache im Zuge der Industrialisierung als neuer Sprachfaktor in dieses Gebiet vordringen wird.

Nach dem zweiten Weltkrieg hat ein wirtschaftlicher Aufschwung in Südostdrente eingesetzt, dessen Zentren Emmen und in geringerem Umfange auch Klazienaveen und Emmer Compascuum sind. Weil für diese schnell aufkommende Industrie die benötigten geschulten Arbeiter und Beamten fehlten, mussten sie aus anderen Teilen der Niederlande herangezogen werden. Von dieser Gruppe bedienen sich viele der Hochsprache. Auch durch die Schulen und andere Ausbildungs- und Arbeitsstätten, die zum grössten Teil in Emmen konzentriert sind, wird man täglich mit der Hochsprache konfrontiert.

Man kann einfach nicht mehr ohne sie auskommen. Für die ursprüngliche Bevölkerung dagegen, die sich hauptsächlich aus Bauern und Arbeitern zusammensetzte, reichte der Dialekt als Verständigungsmittel noch völlig aus. Ein weiterer Einfluss des Niederländischen geht von den modernen Kommunikationsmitteln Rundfunk und Fernsehen aus.

So bleibt die Frage, wie lange sich die Dialekte noch werden behaupten können. Nach meiner Meinung werden sie in den grösseren Bevölkerungszentren ziemlich schnell verschwinden. In den Neubausiedlungen in Emmen ist die Situation wie die im Noordoostpolder der früheren Zuiderzee. Da auch hier die Menschen aus allen Teilen des Landes zusammengekommen sind, ist die Hochsprache, wenn auch noch stark dialektisch gefärbt, das beste Verständigungsmittel.

In den kleineren Moordörfern wird sich der Dialekt noch einige Zeit halten können. Hier spricht auch die Jugend noch ihre Mundart, im Gegensatz z. B. zu Emmen, wo die Eltern, die sehr oft selber noch Dialektsprecher sind, ihre Kinder schon die Hochsprache lehren. Auf dem Lande ist dies weit weniger der Fall.

Für die Mundartsprecher im Emsland wird das Hochdeutsche ein ähnlicher Faktor werden wie das Niederländische in Südostdrente. Man erzählte mir jedoch, dass es vorwiegend erst Arbeiter und Beamte seien, die sich mit ihren Kindern in der Hochsprache unterhalten; bei den Bauern finde man das erst selten. Jeder realistische Betrachter rechnet mit der Möglichkeit, dass die Dialekte eines Tages untergegangen sein werden, aber "auch wenn die Dialekte verschwinden sollten, werden sie doch kulturell erhalten bleiben können, wenn die gebildete Sprache so reich und lebendig wird, dass sie ihre Funktion übernehmen kann, ebenso wie sie auch für die Wissenschaft erhalten bleiben können, wenn das Studium der Dialekte jetzt mit aller Kraft vorgenommen wird.

Goa sitten, God is all doar.

DIE SPRACHHISTORISCHEN HINTERGRUNDE

Neben den historischen, wirtschaftlichen und sprachgeographischen Aspekten müssen die sprachhistorischen Hintergründe erörtert werden. Man will von einem Untersuchungsgebiet ja nicht nur wissen, welche Verbreitung die heutigen Dialekte haben und welche Leute sie jetzt sprechen, sondern man fragt sich auch, aus welchem Grunde genau Dialekte verschieden sind und wo die Ursachen der festgestellten Gegensätze zu suchen sind. Das konnte im Vorhergehenden nur teilweise sichtbar werden. Für die sprachhistorische Seite meiner Arbeit stütze ich mich auf die "stratigraphischen" Theorien Heeromas, die er nicht zuletzt anhand einer Analyse des ostniederländischen Dialektmaterials entwickelt hat. Wenn, wie in meinem Falle, ein Teilgebiet untersucht wird, ist nicht zu erwarten, dass man aus diesem Teilgebiet heraus alle Erscheinungen erklären kann. Grosse sprachliche Bewegungen der Vergangenheit lassen sich nur auf grosse Gebiete umfassenden Karten feststellen. Auf kleinen Karten kann man, abgesehen von lokalen Veränderungen, nur erkennen, wie sich im Teilgebiet grosse Sprachbewegungen auswirken oder ausgewirkt haben, ob sie es eventuell noch berühren und wenn ja, welche Grenzen sie bilden. Am Anfang unserer Zeitrechnung ist die Sprache natürlich auch in den Niederlanden gemeingermanisch (*gm*) gewesen. Die zweite Hälfte des ersten Millenniums steht im Zeichen eines Kampfes zweier Sprachen, einer "Nordsprache", die man **Ingwäonisch**, und einer "Südsprache", die man **Fränkisch** nennen kann. Das Ingwäonische ist bei Heeroma, der diesen Begriff der Marburger Schule entnommen hat, eine Bezeichnung "für die gemeinschaftlichen Züge des Altenglischen und des Altfriesischen und für die Substratelemente in den niederländischen und niederdeutschen Dialekten, die mit den anglo-friesischen Charakteristika übereinstimmen". Das Ingwäonische umfasste ursprünglich die gesamten Niederlande mit Ausnahme des Südostens und dehnte sich, mit sprachlichen Varianten, nach Osten bis zur Elbe aus. Die Lautung von Wörtern wie / *klaavər* / -Klee und / *baak* / -Bake, die nicht nur in grossen Teilen des niederländischen Nordens, sondern auch in Flandern vorkommen, ist ein Beweis für das frühere grosse Verbreitungsgebiet in den Niederlanden. Seit der Karolingerzeit hat das Fränkische vom Süden her das Ingwäonische weitgehend zurückgedrängt. Dies geschah von verschiedenen Basen aus. Die östlichen Provinzen Gelderland, Overijssel und Drente wurden schon um 800 vom Rhein-Maas-Gebiet aus frankisiert, der Westen der Niederlande dagegen erst einige

Jahrhunderte später (um 1000) von Flandern aus, wo das Fränkische sich inzwischen zu einer Sprache entwickelt hatte, die man schon Flämisch nennen kann. Neben vielen Übereinstimmungen zwischen dem westlichen und dem östlichen Fränkisch gab es auch Unterschiede. So konnte in den Niederlanden ein Gegensatz Ost-West entstehen, der bis heute erkennbar geblieben ist. Nur der Westen kennt z.B. die Umlautlosigkeit der langen Vokale trotz Umlaufaktor, eine Erscheinung, die im germanischen Bereich als das charakteristische Merkmal des Niederländischen gelten kann. Weil die östliche Frankisierung durchweg nur bis Drente vorrückte und die westliche erst später einsetzte, blieb das Küstengebiet von Flandern bis Ostfriesland so lange ingwäonisch, dass sich dort noch spätere "jung-ingwäonische" Lautentwicklungen vollziehen konnten. Zwischen Flie und Weser hat sich auf "jung-ingwäonischer" Grundlage die friesische Sprache entwickeln können, die sich dann zwischen Flie und Lauwers bis heute gehalten hat. Groningen wurde etwa im 14. Jh. von Drente aus frankisiert. Ostfriesland hat etwas später seinen friesischen Charakter verloren, aber bis ins 17. Jh., ja hier und danoch länger, friesische Reste bewahrt. Es nimmt daher nicht wunder, dass in Groningen und Ostfriesland die Ingwäonismen, die hier Friesismen genannt werden können, zahlreicher sind als in den westlichen Küstenprovinzen. Im Ostniederländischen ist seit dem 17. Jh. ein immer stärker werdender Einfluss des Westniederländischen, des "Holländischen" festzustellen. Diese "holländische Expansion" ist verständlich wegen der kulturellen und wirtschaftlichen Bedeutung der westniederländischen Provinzen, deren Sprache zur Hochsprache wurde. Es gibt aber auch Veränderungen in der ostniederländischen Sprache, die weder vom Fränkischen noch vom Hochniederländischen herrühren können. Sie haben verschieden grosse Gebiete erobert, deren konzentrisch gelagerte Westgrenzen auf einen Ausgangspunkt in Westfalen, und zwar in dessen Süden, hinweisen. **Alle diese Sprachschichten, die ingwäonische, die fränkische und die westfälische haben zur Entwicklung der niederländischen Sprache und deren Dialekte beigetragen.** Einige charakteristische Erscheinungen will ich hier nennen. Zum Ingwäonischen gehört u. a. die Monophthongierung vom *gm.* / *ai* / und / *au* / zu / *aa* / (erhalten z. B. im ostniederländischen / *bòøkə* / -Osterfeuer), weiter die Entwicklung eines kurzen Vokals + / *n* / vor stimmhaften Spiranten zu einem langen Vokal bei Schwund des / *n* / (Ersatzdehnung), wobei sich erst ein langer nasaler Vokal entwickelte

und dann die Denasalierung erfolgte (erhalten z. B. im ostniederländischen «lie» und «zwie» (langsam und schnell) aus «*lithi» und «*swithi».

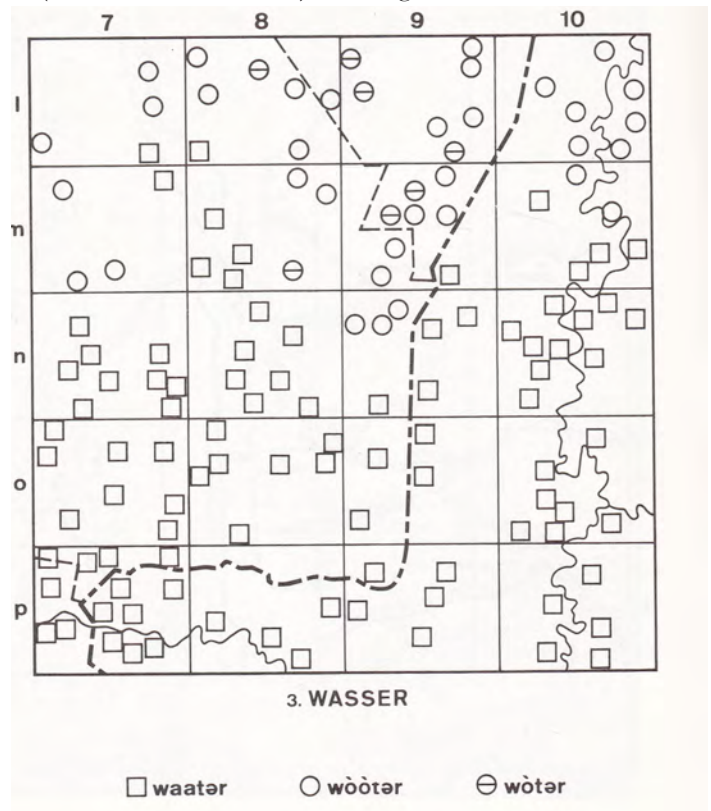
Bei der Frankisierung wurde /aa/ < / ai /, / au / ersetzt durch /ee/ < /ai/ und /oo/ < /au/. Ausserdem wurde ein typischer Ingwäonismus, der / n / - Ausfall vor stimmloser Spirans, zum grössten Teil wieder rückgängig gemacht, sodass sich z. B. «gôs» (Gans) und «bôs» (Stall) wieder zu «gans» und «bans» entwickelten. Die westfälische Expansion ist verantwortlich für den ostniederländischen Einheitsplural auf / -t /, der den fränkischen auf / -en / verdrängte, sowie für die Dehnung der gm. kurzen Vokale (ausser / a /) in offener Silbe zu einem Kurzdiphthong (konsequent erhalten geblieben in Vriezenveen). Die drei zeitlich aufeinander folgenden Schichten, die ingwäonische, die fränkische und die westfälische bilden ein Nebeneinander auf der Wortkarte «Stalltür». Neben der ingwäonischen Form «buusdöör» in Friesland und der fränkischen «bansdöör» in Drente, der Niedergrafschaft und einem Teil des Achterhoeks erscheint die westfälische Form «nedendöör» in Twente und Ostgelderland. Eine vierte, die holländische Schicht, tritt in «achterdöör» zutage, das die westlichen Randgebiete des alten «bansdöör»-Gebietes so erobert hat, wie «nedendöör» die östlichen. Bei Berücksichtigung der verschiedenen Bauweisen des Hofes und der Funktion der Stalltür, die zu den unterschiedlichen Benennungen geführt haben, lässt sich feststellen, dass die westfälische Expansion nicht vor das 13. Jh. zu datieren ist. Ich habe hier kurz diejenigen Theorien Heeromas angedeutet, die für mein Gebiet die Grundlagen der Untersuchung bilden. Bei der Besprechung der einzelnen Karten werde ich genauer darauf eingehen.

Ein Gegensatz Nord- Süd

Die Auseinandersetzung zwischen dem Ingwäonischen, das auf das friesische Küstengebiet zurückgedrängt wurde, und dem Fränkischen, das bis Drente und in das Emsland vordrang, musste in den östlichen Niederlanden und den angrenzenden Gebieten zu einem sprachlichen Gegensatz Nord- Süd führen. Das heisst nicht, dass alle fränkischen Formen gleich weit nach Norden vorgedrungen sind. Einige (wie «fis» oder «fisow» - Iltis) sind sogar in den Anfangsgebieten südlich des Rheins steckengeblieben, andere (wie «swegerske» - *Schwägerin*) sind bis zur Vechte vorgedrungen. Einige charakteristische Erscheinungen wie /uu < üü/ in «züür» - *sauer* sind jedoch auch über die Drenter Nordgrenze hinaus bis zur Groninger Nordseeküste vorgestossen. Ein Nord- Süd-Gegensatz auf der Sprachkarte muss allerdings nicht immer Ingwäonisch-Fränkisch, sondern kann bisweilen auch Ingwäonisch-Westfälisch sein; in den Fällen nämlich, wo die westfälische Expansion das früher fränkische Gebiet überspült hat. Möglich ist auch, dass das Westfälische mitten in das Fränkische vorgestossen ist und beiderseits dieses Vorstossgebietes fränkische

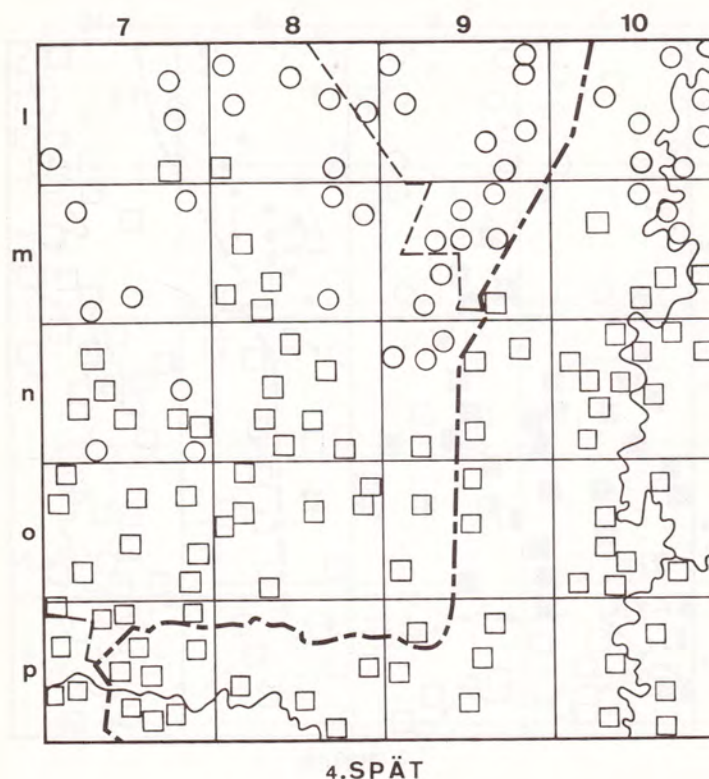
Formen übriggelassen hat, so dass von Norden nach Süden eine Reihenfolge Ingwäonisch-Fränkisch-Westfälisch-Fränkisch zutage tritt.

Weil sich auch in Groningen und Drente manche Ingwäonismen halten können, verlaufen viele Nord- Süd-Grenzen quer durch Drente. Eine solche Grenze zeigt unsere Karte «Wasser» (Karte 3), wo die Formen /wòòtər/ (Kreise) und /wòtər/ (durchstrichene Kreise) im Gegensatz stehen zu der

Form /waatər/ im übrigen Gebiet. Für «Schaf» gilt dagegen im ganzen Gebiet ein einheitliches /sʰòòp/. Bei diesen beiden Wörtern steht das Problem der Entwicklung des gm. /ê/ in Zusammenhang mit der Entwicklung des kurzen /a/ in offener Silbe und deren Fortsetzungen in den modernen Dialekten.

Das gm. /ê/ blieb im älteren Ingwäonischen erhalten und wurde im jüngeren zu /ee/. Das Fränkische dagegen velarisierte das /ê/ zu /aa/. Als dieses /aa/ mit der Frankisierung nach Süddrente vordrang, entstand ein Nord-Süd-Gegensatz von Norddrenter /ää/ und Süddrenter /aa/. Als im 11. Jh. das alte kurze /a/ in offener Silbe gedehnt wurde, konnte das stark palatal gefärbte Dehnungsprodukt im frankisierten Bereich nicht mit dem /aa/ < / ê / zusammenfallen, weil dies es in zwischen sehr verdumft worden war. Im Norden bildete jedoch das gedehnte /aa/ mit dem alten /ää/ ein Einheitsphonem. Später hat sich dieses erst zu /aa/ und nachher zu einem dunklen, bzw. sehr dunklen /òò/ -Laut entwickelt. Die jetzige /aa-òò/-Grenze trennt auf der «Wasser»-Karte das südliche Gebiet, wo gm. /ê/ und das gedehnte gm. /a/ bis heute auseinandergehalten werden, vom nördlichen, wo beide Vokale schon im 11. Jh. zusammengefallen sind. Eine gleiche Grenze wie /waatər/ und /wòòtər/ bilden

○ /òòt – /óót

□ /aāt (ə)

auch /kaal/ und /kòòl/ -*kahl*. Für “Kater” haben Schoonloo, Schoonoord und Wezuperbrug. /kaatar/. Auf Karte 4 (spät) kommen noch /òò/ - Formen vor in Oosterhesselen, Erm und Ees. Mir wurde gesagt, dass in Borger ein /òò/ gesprochen wird. Ich habe jedoch meisten /aa/ - Formen gefunden und sie auch dementsprechend verzeichnet. An einer Grenze gibt es immer Schwankungen. In einem Gespräch hört man bei ein und derselben Person manchmal /òò/, manchmal /aa/.

Ein zweiter Nord-Süd-Gegensatz findet sich auf der Karte “Zehen” mit einem nördlichen /tóónn-töønn/-Gebiet gegenüber einem südlichen /tiinn-teenn/. “Zehen” ist ein Wort mit gm. /ai/. Im Ingwäonischen wurde gm. /ai/ zu /aa/, im Fränkischen dagegen zu /ee/. Bei der Frankisierung hätte /aa/ zu /ee/ werden müssen. Wir finden jedoch ein /oo/, das im Fränkischen normalerweise aus /au/ entsteht. Das /aa/ ist also “entgleist”, das /oo/ also Produkt einer “entgleisten Frankisierung”. Merkwürdig ist, dass /tóónn/, obwohl es in seiner Lautform fränkischen Einfluss verrät, ein Verbreitungsgebiet ingwäonischer Prägung aufweist. Die Südgrenze von /tóónn - töønn/ ist ungefähr die von /wòòtər/. Auch in anderen Gebieten zeigt /tóón/ sich seiner Verbreitung nach als ein ingwäonisches Reliktwort, nämlich in Holland, Ostfriesland, in einem Gebiet nördlich der Elbmündung und sogar im elbstfälischen Bereich. Zusammen repräsentieren die /tóón/-Gegenden ein bekanntes ingwäonisches Reliktgebiet, wie man es z. B. auf der Karte “Arend” findet sowie auf der der Diminutivendung /-kə/ < /-ka/ oder /-ko/.

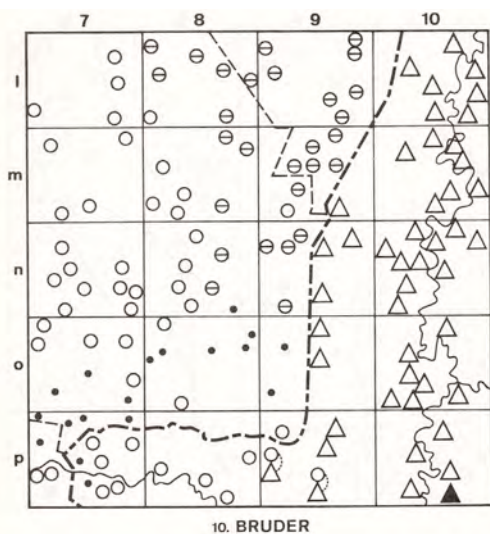
Die /töønn/-Variante in Westerwolde stellt eine sekundäre Mischform von /tóónn/ und /teenn/ dar. Man kann hier gewissermassen von einer wiederholten Frankisierung sprechen. Auch der zweite Versuch der “Südsprache” hat es nicht vermocht, den ingwäonischen Hintergrund des Wortes völlig zu verwischen. Vergleichbare, ja selbst identische Mischformen gibt es auch im niederdeutschen Bereich.

Einen dritten, historisch jedoch weit weniger durchsichtigen Nord-Süd-Gegensatz zeigt die “Gras”-Karte.

Wir finden hier die nördliche Form /χras/-Kreise und die südlichen Formen /χres/-Viereck und /χrös/-Karo. Heeroma bezieht sich im Kommentar zu seiner “Gras”-Karte auf zwei früher von ihm verfasste Artikel zum Problem der Metathesierung. Anhand der Karten «vros»- «vors» -*Frosch*, «wart»- «wrat»-*Wurze*, «sprob»- «sport»-*Sprosse* und «gras»- «gars» hat er klargemacht, dass die Metathesierung von «ro» und «ra» vor dentalem Konsonant wie die später erfolgte Demetathesierung ihren Ursprung im ripuarischen Gebiet hatte. Die aufeinander folgenden Erscheinungen sind in ihren unterschiedlichen Repräsentanten verschieden weit nach Norden vorgedrungen und haben ungleich grosse Gebiete erobert. Was das Wort /χras/ betrifft, so muss in einer früheren Periode die Metathesis ein Gebiet von Dünkirchen bis Ostfriesland umfasst haben, wo die Form «gers» allgemein gegolten hat. Aus dem Gebiet südlich von Lippe und Rhein drang nachher die Demetathesierung nordwärts und liess die Form «gres» entstehen, die die Mitte hielt zwischen nördlichem «gers» und südlichem «gras». Die frühere Form «gers» (teilweise weiterentwickelt zu «g(j)es», «ga(r)s» oder «gos») finden wir noch in Friesland, Zeeland, Flandern und Brabant. Groningen und Niedersachsen haben «gras», eine Form, die jung sein muss, denn zwischen dem südlichen und dem nördlichen «gras»-Gebiet liegt ein breiter «gres»-Gürtel. Im Norden ist «gers» möglicherweise erst zu «gars» geworden und dann unter dem Einfluss der Demetathesierung zu «gras». Darauf könnten die Gebiete hinweisen, die auch jetzt noch «ga(r)s» kennen. Der heutige Gegensatz /χras - χres/, obwohl geographisch übereinstimmend mit /wòòtər - waatər/ und /tóónn - teenn/, kann also nicht so leicht wie letztere auf einen alten Ingwäonisch-fränkischen Gegensatz zurückgeführt werden. Später zustandegekommen, aber ebenso wie /χras - χres/ als ein Nord-Süd-Gegensatz zu bezeichnen, ist der von /χres/ und /χrös/, /χrös/ ist anscheinend eine Erneuerung aus dem westlichen Westfälischen, die sich an einigen Stellen auch noch über die Vechte nordwärts ausgedehnt hat und auch den südlichen Teil unseres Untersuchungsgebietes umfasst. Der westfälische Ursprung kann wahrscheinlich gemacht werden, indem man das /χrös/-Gebiet mit dem von «geen» auf der “Schwade”-Karte von Heeromas Sprachatlas vergleicht.

Mit dem Nord-Süd-Gegensatz von /χres - χrös/ lässt

sich der von /χöötn/, /χóótn/, /Gòòtn/ (offene, geschlossene und durchstrichene Kreise) und /χötn/, /χótn/ auf Karte 7 verglichen. Bei der Beschreibung der verschiedenen Sprachschichten habe ich als zum Westfälischen gehörig schon die Entwicklung von kurzen Vokalen in offener Silbe zu Kurzdiphthongen genannt. Diese Diphthonge stiessen später ausserhalb des westfälischen Kerngebietes vielfach das erste Element ab, so dass ein kurzer Vokal übrigblieb. Einen solchen finden wir in den Formen /χötn/ und /χótn/. Das Niedergrafschafter und Overijsseler /ð/ hat sich wie das Drenter /öö/ durch einen spezifisch ostniederländischen Umlaut entwickelt, wie er bei Hol beschrieben wird. Hol hat ihrer Arbeit eine Karte des Wortes “gegossen” beigefügt, die, was mein Gebiet betrifft, in Einzelheiten nicht genau ist.

○ bröör
◐ bröör, bröörjær
● brüür
▲ brou(w)er, bróór

Eine umgekehrte Expansion von Nord nach Süd soll nach Kloeke in der Apokope des auslautenden /a/ vorliegen, deren Verbreitungsmodell auf den Karten “Strasse” (Karte 8) und “Käse” (Karte 9) ersichtlich wird. Die apokopierten Formen sind durch Kreise bezeichnet. Die Verbreitung ist nicht bei allen Wörtern die gleiche, wie schon

aus dem Vergleich der beiden Karten deutlich wird. Bei “Käse” geht /kees/ südwärts bis zu einer Linie Zwinderen, Erm, Zuidbarge, während /stròòt/ bis Zwinderen, Dalen, Dalerveen, Schoonebeek reicht. Meine Ergebnisse weichen hier von Kloeke ab, der für Schoonebeek keine Apokopierung notiert hat.

Nach Kloeke soll die Apokopierung im 16. Jh. eingesetzt haben. Er stützt sich dabei auf die Schriften Abel Eppens aus dem Groninger Loppersum, in denen die Apokopierungstendenz in der Tat deutlich vorhanden ist. Die Apokopierung tritt jedoch auch in einem grossennorddeutschen Gebiet auf. Die Erscheinung kann also vielleicht besser in einem grösseren Zusammenhang betrachtet werden. Dass die Apokopierung in unserem Jahrhundert südwärts an Terrain gewonnen hat, ist auch meiner Meinung nach sehr gut möglich. Ich möchte aber dahingestellt sein lassen, ob in diesem Falle, anders als bei den oben besprochenen Beispielen, der Nord- Süd-Gegensatz sich wirklich ursprünglich vom Norden her gebildet hat. Die Richtung der älteren Sprachbewegungen ist für den Osten der Niederlande, soweit wir wissen, immer entweder Süd-Nord oder Ost-West gewesen.

Ein Gegensatz Ost- West

Mit Hilfe der Sprachbewegungen, die aus dem Süden nach Norden vorgedrungen sind, war es nicht schwer, den Nord-Süd-Gegensatz in unserem Gebiet mit triftigen Argumenten zu untermauern. Versucht man dann, ausgehend von den in der Einleitung genannten Formulierungen, zu der historischen Begründung eines Ost-West-Gegensatzes zu kommen, dann dürfte das wohl etwas schwieriger sein.

In unserem Gebiet treffen beim Wort “Bruder” (Karte 10) westlicher Umlaut und östlicher Nicht-Umlaut an der Staatsgrenze aufeinander. Für eine Erklärung müssen wir diesen Gegensatz in einen grösseren Zusammenhang stellen. Eine “Bruder”- Karte, die die Niederlande, Belgien und die angrenzenden deutschen Gebiete umfasst, findet sich bei Frings. Danach zeigen folgende Gebiete Umlaut: Groningen, die Stellingwerfen, Ostfriesland, das nördliche Emsland, Drente, Overijssel, die Niedergrafschaft Bentheim, Gelderland, das Gebiet von Geldern und Kleve, der östliche Teil der Provinz Utrecht sowie Brabant mit Ausnahme der westlichen und östlichen Randgebiete. Es verläuft also ein breiter Streifen mit umgelauteten Formen durch die Niederlande mit einer Verlängerung nach Belgien. Westlich dieses Streifens kommt kein Umlaut vor, östlich taucht der Umlaut im südlichen Niedersachsen und in einigen Gebieten des südlichen Westfalen bis nach Hessen auf.

Zur Lösung des Problems hat es verschiedene Auffassungen gegeben. Schönhoff hat den Umlaut in der Aschendorfer Mundart durch Analogiebildung nach dem Plural erklärt, eine Deutung, die jedoch für den grössten Teil des niederländischen Umlautgebietes nicht zutreffen kann, weil es dort keinen Pluralumlaut gibt.

Frings denkt an einen Diminutivumlaut: “Es ist eine Diminutivbildung wie «düer» ‘Theodor’”. Er macht darauf aufmerksam, dass die Westgrenze der Umlautformen in “Bruder” parallel mit der als normal zu betrachtenden westlichen Umlautgrenze in dem Wort “grün” verläuft. Die westlichen Niederlande (Flandern, Zeeland, Holland) kennen normalerweise keinen Umlaut der gm. Langvokale und Diphthonge. Das wesentliche Problem liegt aber nicht im Westen, sondern im Osten. Man fragt sich, weshalb das Vorkommen des Umlauts im Westen so normal, im Osten aber so weit gehend anormal ist.

Van Ginneken hat in den umgelauteten Mundartformen des Wortes “Bruder” einen /r/-Umlaut angenommen: “Die zwei /r/ dieses Wortes üben doch auf den Stammvokal zusammen denselben Einfluss aus wie ein folgendes /i/ oder /j/. Die Umlautsgrenze von groen: greun, grün (= /χruun/: /χröön/, /χrüü:n/) ist doch fast die gleiche”. Auch hier bleibt das Problem der Verbreitung bestehen. Wenn der /r/ Umlaut im Westen eine Grenze bildet, die der des /i/-Umlauts so ähnlich sieht, ist nicht anzunehmen, die Ostgrenze sei eine zufällige.

Bei Heeroma steht das dialektgeographische Problem im Mittelpunkt. Das umlautlose Gebiet erklärt er vor dem Hintergrund seiner Theorie des Ingwäonischen. Er hat anhand von Verbreitungsmodellen moderner Dialektkarten zum ersten Male eine Einteilung des Ingwäonischen in West- und Ost-ingwäonisch versucht. Danach hätten wir uns das Ingwäonische nicht als eine geschlossene Einheit vorzustellen. Schon in früher Zeit sollen im Westen (d.h. zwischen Rhein und Weser) wie im Osten (d.h. zwischen Weser und Elbe) Neuerungen in Wortschatz und Wortbildung aufgetreten sein. Die Niederlande gehörten im allgemeinen zum west-ingwäonischen Gebiet, aber in Friesland zwischen Flie (*Vlie*, *Vlietroom tussen Vlieland en Terschelling*) und Lauwers seien möglicherweise Spuren eines alten ostingwäonischen Einflusses nachzuweisen, und ausserdem dürften einige ostingwäonische Formen von der Weser westwärts bis zur deutsch-niederländischen Sprachgrenze oder darüber hinaus vorgedrückt sein. Später hat Heeroma seine Ideen ausgearbeitet und korrigiert, und auch in den Kommentaren zu seinem Sprachatlas hat er noch manches hinzugefügt.

Bei "Bruder" geht Heeroma von zwei Grundformen «*brôþar» und «*brôþin» aus, erstere die allgemein-germanische, die sich im Ostingwäonischen gehalten hat, letztere eine fränkischwestingwäonische Neuerung. "Als der Umlaut der langen Vokale eintrat, musste er in den östlichen Niederlanden (auch im Süden) eine Form «breur» (= /brœr/) oder «brüur» ergeben, in den westlichen Niederlanden dagegen wurde «*brôþin» zu «broer» (= /bru:r /), weil dort der Umlaut der langen Vokale nicht eindringen konnte, im Niederdeutschen, im Englischen und im Friesischen fehlte der Umlaut, weil die Grundform dort «brôþar» war". Mit "Niederdeutsch" muss in diesem Zitat wohl das Niederdeutsche im Osten gemeint sein, wo wir nach Heeroma das ursprüngliche ostingwäonische Gebiet zu suchen haben. Von hier aus könnte «brôþar» sich dann über das Meer nach England und Friesland und über Land bis zur heutigen deutsch-niederländischen Staatsgrenze ausgebreitet haben. So könnte sich dann in unserem Gebiet ein Ost-West-Gegensatz gebildet haben, in dem wir den Reflex eines ursprünglichen Gegensatzes zwischen Ost- und Westingwäonisch erkennen dürften. Ähnliche Fälle des Vordringens ostingwäonischer Formen, die aber nicht die Staatsgrenze erreichen, sind auf Heeromas Sprachatlaskarten "Kröte" (16) zu erkennen, wo sich «üüte» (Ost) und «puđe» (West) gegenüberstehen, sowie eben da auf der Karte "Ferkel" mit «ferken» (Ost) und «big» (West).

"Wenn eine Sprachgrenze zwischen Dollard und Schoonebeker Diep genau mit der Staatsgrenze zusammenfällt, ist sie meistens nicht sehr alt". Eine solche Grenze ist auf folgenden Karten in Heeromas Sprachatlas zu sehen: 3 (Grummet) «gramme - etgroon», 5 (*Kuhkalb*) «koukalf - v e e r s», 7 (*Sperling*) «luning-möske», 10 (*Amsel*) «drousel-geetling/liester»,

12 (*Einfahrtstür*) «valdöör-bansdöör», 17 (*Frosch*) «pogge - kikker», 23 (Itis) «ülk - bünsel», 24 (*Mauhwurf*) «frote - molle», 27 (*Erdbeere*) «- beere-bei», 29 (*Stachelbeere*) «stekbeere-krüsdoorn». Die erst genannten sind emsländische Formen, die mit der Kolonisation bis zur Staatsgrenze vorgedrungen sind und diese als Sprachgrenze immer deutlicher haben hervortreten lassen.

Zum Ost-West-Gegensatz lege ich noch die Karten "Kühe" (11) und "Heu" (12) vor. Auf der ersten steht östliches /kaajə/ gegenüber den westlichen Formen /kuunn/ (offener Kreis), /kuu:nə/ (Kreis mit Querstrich), /kouwn/ (Karo), /kôjn/ (Viereck), /kóónə/ (umgekehrtes Dreieck) und /kuujn/ (geschlossener Kreis). Wir müssen von einem umgelauteten gm. /ô/ ausgehen, das sich in Drente zu /uu(:)/ und in der Niedergrafschaft regelmässig zu /óó/ entwickelt. Das emsländische /kaajə/ ist durch Entrundung aus der umgelauteten Pluralform /kööjə/ entstanden; es ist nicht auf das Emsland beschränkt, sondern bildet den Teil eines nach Nordosten verlaufenden /kaaj/-Gebietes 2), das im Osten etwa durch die Linie Buxtehude-Hannover-Bad Gandersheim begrenzt wird. Östlich davon findet sich /kaaj/ noch in einigen kleineren Gebieten.

Ein Ausläufer einer östlichen Form ist auch /haai/ (Dreieck) auf der "Heu"-Karte (12). Von "Heu" gibt es keine Norddeutschland umfassende Karte, aber den Wörterbüchern und Grammatiken lässt sich entnehmen, dass westlich der Weser «hai» oder «ha» oft vorkommen, östlich davon habe ich es nur für Blekede gefunden.

Ein Gegensatz zwischen zwei Grundformen liegt vor auf der Karte "kriechen" (13), wo /kreipm/ (Dreieck) sich abhebt von /kruupm/ (durchstrichener Kreis) und /krüüp/ (Kreis). /kreipm/ umfasst wiederum einen Teil eines nach Osten verlaufenden Gebietes, wo ich es für folgende Gegenden belegt fand: Ammerland «kreipm», Nordoldenburg «krepem», Südoldenburg «kreipen» neben «kreupen», Finkenwerder «kreibm», Celle «kraipen, kroipen» neben «kruipen» und Stade «kreipm». Bei den drei Formen von "kriechen" in meinem Untersuchungsgebiet kann man nicht von ein und derselben Grundform ausgehen. In /kreipm/ hat sich gm. /eu/ über /io/ zu /ee/ entwickelt. Südlich der Diphthongierungslinie, die mitten durch das Oldenburger Land verläuft, wird dieses /ee/ zu /ei/. Für die beiden anderen Formen muss man eine zu «*kreup» ablautende Form «*krûpan» annehmen.

Weitere Gegensätze innerhalb des Untersuchungsgebietes

Die durch den Ost-West- und den Nord-Süd-Gegensatz gebildeten Sprachgrenzen verlaufen unabhängig von historischen Grenzen quer durch mein Untersuchungsgebiet, doch lassen sich auf den meisten Karten die im ersten Kapitel dieser Arbeit aufgeführten Einzelgebiete klar als eigene Mundartgebiete unterscheiden.

Das Dreter Sandgebiet

Vergleicht man die eingefügten Karten miteinander, dann tritt immer wieder die Dialektgrenze zwischen dem Dreter Sandgebiet und dem Bourtangter Moor hervor. Dies ist der Fall bei den Karten "gegossen" (7), Apokopierung (8 und 9), "Bruder" (10), "Kühe" (11), "kriechen" (13), "nähen" (14), "vier" (15), "schief" (20), "breit" (21) und "Blut" (22). An der Ostseite des Dreter Plateaus ist die Grenze immer die gleiche, nicht aber im Norden. Auf den schon besprochenen Karten "Zehen" (5), "Gras" (6) und "Wasser" (3) liegen die bei dem Nord-Süd-Gegensatz erwähnten Grenzen bei Schoonoord und Wezuperbrug. Bei diesen beiden Dörfern lag früher ein Mooregebiet, das sich für die andringenden neuen Formen als Sprachbarriere erwiesen haben kann. Bei anderen Wörtern bilden Grollo und Gasselte den Übergang zum Groninger Dialekt. Das zeigen die Formen *sχeif*/ (schief) und */blóút*/, die zwischen dem Dreter */sχii:f*/ und *bluu:t*/ und dem "Groninger" */sχa(a)if*/ und */blout*/ liegen. Die südliche Grenze des einheitlichen Dreter Gebietes liegt etwa auf der Linie Zwinderen, Wachstum, Holsloot.

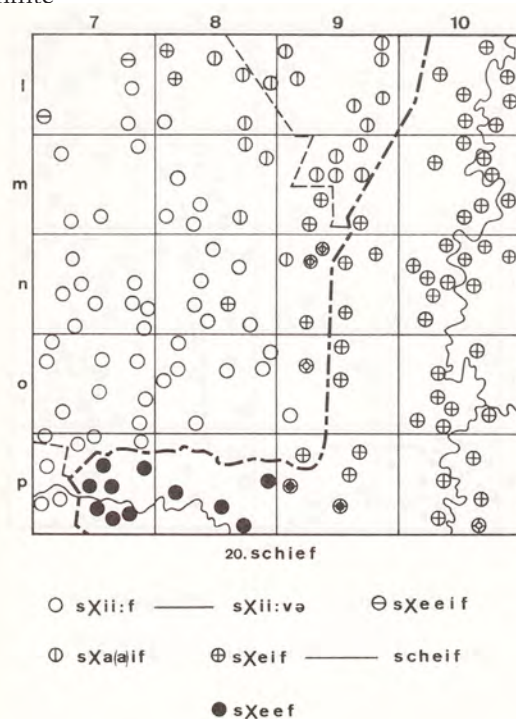
Westerwolde

Als eigenes Gebiet tritt Westerwolde bei den Karten "Zehen" (5), "nähen" (14) und "vier" (15) hervor. Bei diesen Wörtern weicht es von seiner Umgebung ab. In *Driem. Bl.* 18 wird die Sonderstellung Westerwoldes von Heeroma und Entjes klar herausgestellt. Es hat im Gegensatz zum übrigen Groningen die Diminutivform westfälischen Ursprungs */kan/*, im Gegensatz zu Westfalen aber keinen Diminutivumlaut. In Übereinstimmung mit dem Westfälischen hat es beim Verb den Einheitsplural auf */-t/*, aber dieser tritt abweichend auch im Prät. auf. Entjes weist mit Karten einen Ost-West-Gegensatz nach, wobei Westerwolde immer zum östlichen, d.h. deutschen Sprachraum gehört. Wörter wie «nich», (nicht), «bók», (männliches Schaf) und «schóóf», (Garbe) bilden ein geschlossenes Gebiet östlich der niederländischen Grenze und dringen vor allem in Twente, dem Achterhoek und Westerwolde in die Niederlande ein.

Dies sind Westerwolder Charakteristika, wie sie die Sprachwissenschaft erfassen muss. Für das "Sprachgefühl" der Einwohner Westerwoldes gilt als

typisch nur das Vorkommen von Wörtern wie */nix/*, */jawól* /, */nèijn*/ und */brèijn*/ (nicht, jawohl, nähen und stricken). Diese Formen gelten auch für Roswinkel und zum Teil für De Maten. Ganz auf Westerwolde beschränkt ist die Form */töönn*/, über deren Lautform ich oben (S. 34) schon einiges gesagt habe. Beim Vordringen von */teenn*/ in ein ursprüngliches */tóönn*-Gebiet ist anscheinend ganz lokal die Zwischenform */töönn*/ entstanden, und das sprachlich konservative Westerwolde hat diese lange festgehalten, ebenso wie Roswinkel. Die Groninger Form */tóönn*/ ist allerdings sehr stark im Vordringen. Im allgemeinen erobert der Groninger Dialekt jetzt langsam Westerwolde. Bestimmte

Wörter sind nur noch auf ein Teilgebiet beschränkt, so z.B. */faiar* / das ich nur noch in Sellingerbeetse, Sellinger, Jipsinghuizen und Wollinghuizen gehört habe, während die übrigen Dörfer schon das Groninger */faarə*/ haben.

Das Emsland

Mit Ausnahme der schon besprochenen

Karten "Heu" (12) und "kriechen" (3) stellt das Emsland auf unseren Karten eine sprachliche Einheit dar. Meppen hat einmal eine eigene Form, nämlich */feer/* neben */feiarə*/. Das ist wohl darauf zurückzuführen, dass Meppen, wie es bei anderen Städten auch vorkommt, eine eigene Form entwickelt hat, die dann auf diese Stadt beschränkt geblieben ist. Die südliche Grenze des Emsländischen bilden die Dörfer Adorf und Neuringe, zwei Orte, deren unterschiedliche Dialekte auf der Verschiedenheit der Religionsbekenntnisse der Einwohner beruhen. Die Reformierten sprechen den Niedergrafschafter Dialekt, die Katholiken den des Emslandes. Deshalb mussten auf den Karten immer zwei verschiedene Zeichen angesetzt werden. Seit der Entstehung der beiden Dörfer wohnen Katholiken und Protestanten hier neben einander, haben aber jeweils an ihrer Sprache festgehalten. Die Katholiken gehen in Twist zur Kirche, die Reformierten in Emlichheim, Georgsdorf oder Hoogstede.

Als sprachliche Einheit zeigt sich das Emsland auf den Karten “gegossen” (7), “Bruder” (10), “Kühe” (11), “vier” 05) und “Kupfer”

Die Niedergrafschaft

Die Bedeutung der Vechte als wichtige Verkehrsstrasse habe ich schon im geschichtlichen Teil dieser Arbeit hervorgehoben. Die Vechte war nicht nur für den Gütertransport wichtig, sie hat auch bei der Vermittlung von Sprachgut eine grosse Rolle gespielt. Über diesen Fluss sind niederländische Wörter in die Grafschaft eingedrungen, und umgekehrt hat die Grafschaft über die Vechte ihren Einfluss auf die Gebiete der niederländischen Vechte ausgeübt. Die Moordörfer in der Niedergrafschaft sprechen im allgemeinen den Dialekt der alten Vechtedörfer. Manchmal ist die Niedergrafschaft dialektologisch einheitlich, ihre Dialektformen reichen genau bis zur Grenze, wie bei den Karten “Kühe” (11), “schief” (20) und “Blut” (22), dann wiedergehen die Formen über die Staatsgrenze hinaus wie bei “Gras” (6), “gegossen” (7), “Kupfer” (9) und “breit” (21). Die Form /hòi/ (Karte 12) hat die Staatsgrenze nicht erreicht.

Die Veenkolonien

Das Gebiet, das von Groningen aus abgetorft und urbar gemacht wurde ist deutlich auf den Karten “gegossen” (7), “Bruder” (10), “vier” (15) und “ schief” (20) zu erkennen. Die Groninger Formen sind südwärts bis zu einer Linie Emmer Compascuum, Emmer Erfcheidenveen gewandert. In den Fällen, in denen Barger Oosterveld und Barger Compascuum nicht die emsländischen Formen haben (in Barger Compascuum öfter vorkommend als in Barger Oosterveld), stimmen sie mit dem Dialekt der Veenkolonien überein.

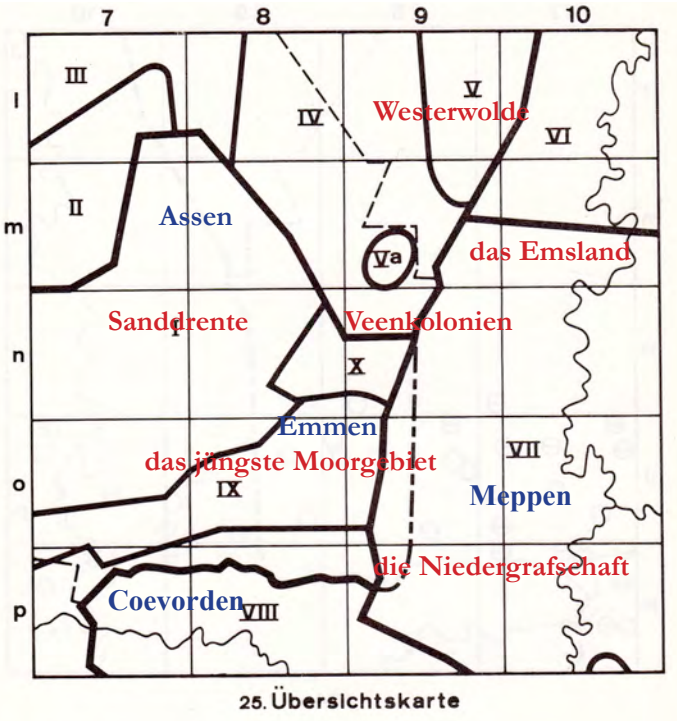
Das jüngste Südostdrenter Moorgebiet

Von den auf den Karten vorkommenden Sand- und Moorgebleten bleiben jetzt noch das Gebiet zwischen Zentrالدrente und der Niedergrafschaft und das jüngste Südostdrenter Moorgebiet. Sieht man sich die “Bruder” -Karte (10) an, dann ist das genau das Gebiet, wo “Bruder” durch die Form /brüü:r/ (Punkt) repräsentiert wird; /brüü:r/ folgt genau dem Weg, den die Arbeiter gegangen sind, als sie ins Moor vorstießen. Die Form /brüü:r/ ist kein Ausläufer eines grösseren südlichen oder westlichen /brüü:r/-Gebietes. Woher aber kommt sie? Es liegt auf der Hand anzunehmen, dass die Arbeiter die Form ins Moor gebracht haben. Dies scheint mir aber nicht der Fall zu sein; /brüü:r/-Formen findet man nämlich südlich der grossen Flüsse, in der Betuwe, in der Gegend von Nordhorn und am Niederrhein. Aus diesen Gegenden sind zwar Moorarbeiter gekommen, aber nicht so viele, dass sie einen entscheidenden Einfluss hätten ausüben können. Nach Erica kamen über Slagharen viele Westfalen; Westfalen hat aber /óó/ und /öö/. Nebenden Westfalen kamen viele Friesen; in der friesischen Sprache fehlt aber bei “Bruder” der Umlaut. So dürfte für eine Erklärung nur die Möglichkeit bleiben, /brüü:r/ als eine eigene Südostdrenter Entwicklung zu betrachten.

Ein ähnliches Bild wie /brüü:r/ vermittelt auch /fi:r(ə)/ auf Karte 1S; /fi:r(ə)/ ist von /feer(ə)/-Gebieten umgeben, Formen, die aussprachemässig nicht weit auseinanderliegen. So könnte mit «vier», der Form der niederländischen Hochsprache als Stütze, eine eigene Form entstanden sein. Deutlich zu erkennen ist der “Torfstecherweg” auch bei /düü:znt/ auf Karte 16 und /strüükn/ auf Karte 17. Klooster hatte nach Aussage meines Gewährsmannes früher /duu:znt/. Jetzt soll /düü:znt/ die allgemeine Form sein. Es ist möglich, dass /düü:znt/ von Hoogeveen aus nach Südostdrente gekommen ist. Bekanntlich sind ja viele Arbeiter von Hoogeveen aus mit den Kanälen nach dort gekommen. In Hoogeveen ist die Form /düü:znt/ normal. Ebenso ist dies der Fall bei /kööpər/ (Kupfer) auf Karte 19. Bei anderen Wörtern weicht Hoogeveen von Südostdrente ab. Es hat für “vier” /feer/, für “Bruder” /bröör/ sowie für “braun” /bruun/ gegenüber Südostdrenter /brüün/. Auf das jüngste Moorgebiet beschränkt ist auch die Form /kuujn/ (Kühe) auf Karte 11, die auch wieder hochsprachlich anmutet.

Zum jüngsten Moorgebiet kann man auch noch die Dörfer Schoonoord und Wezuperbrug rechnen, wo neben weit verbreitetem “Drents”, das dort gesprochen wird, auch noch vielfach die Formen vorkommen, die ich verzeichnet habe und die auf den folgenden Karten mit dem Südostdrenter Gebiet übereinstimmen “kriechen” (13), “vier” 05), “tausend” (16) und “Kupfer” (19). Nieuw Dordrecht weicht bei einigen Wörtern von diesem Gebiet ab, wie bei “Gras” (6), wo es /χres/ hat. Mit den Wörtern /duu:znt/ (tausend) und /köópər/ steht es auf “Drenter” Grundlage. Sie stammen wahrscheinlich von den Bauern aus Noord- und Zuidbarge, die sich früher dort niedergelassen haben.

Zusammenfassend lassen sich - ausgehend von dem, was uns die Dialektkarten vermitteln - folgende in sich geschlossene Dialektgebiete feststellen: Sanddrente, Westerwolde, das Emsland, die Niedergrafschaft, die Veenkolonien und das jüngste Moorgebiet.

STREEKTAALLITERATUUR

H. Entjes bespreekt *Streektaalliteratuur in Oost-Nederland*. (1964) Dr. Tj. W.R. de Haan schrijft kort over *Lied en verhaal in Oost-Nederland*.

Hendrik Entjes schrijft uitvoerig over the state of the art in de streektaalliteratuur tot de zestiger jaren. Zijn essay verdient een plaats in hedendaagse (literaire) tijdschriften. Entjes geeft een frisse inkijk in de wereld van dialectschrijvers in Oost-Nederland. Hij neemt geen blad voor de mond. In het navolgende citaten uit zijn betoog. Hoog tijd om zijn onderzoek te herhalen en de kritische opbouwende noot te laten klinken.

STREEKTAALLITERATUUR IN OOST-NEDERLAND

Inleiding.

Voordat het mogelijk was met het schrijven van een overzicht van de dialectliteratuur in Oost-Nederland te beginnen, moesten een paar meer of minder hevige aanvechtingen overwonnen worden. Het sterkst was de verleiding als titel te kiezen: DE OOSTNEDERLANDSE STREEKTAALLITERATUUR, om daarmee althans een zekere, zij het ook nog zo geringe mate van eenheid in dit verband tussen de provincies en landstreken van Oost-Nederland tot uitdrukking te brengen. Het langzamerhand gewonnen inzicht evenwel, dat ook hier weer eens een wens vader van de gedachte dreigde te worden, deed na veel wikken en wegen de titel toch anders, geheel neutraal, uitvallen. Het moest dan maar van meet af duidelijk zijn, dat helaas elk spoor van eenheid op dit gebied ontbreekt, de beschrijving zelf zal wel aantonen, dat ook het begrip daarvoor en de wil daartoe maar bij zeer weinigen bestaat of aanwezig was. Provinciegrenzen vormen voor de behartiging van economische belangen nauwelijks een hindernis, zodra het geestelijk welzijn van Oost-Nederland in het geding komt, is een provincie soms zelfs nog te groot of - merkwaardige tegenstelling - Nederland opeens te klein. In het ene geval houdt men zich blind voor reële, grote kansen, in het andere openbaart zich een even gevaarlijke als beledigende miskenning van eigen krachten en mogelijkheden. Voor deze beschrijving heeft dat natuurlijk gevolgen. Het onderwerp kan alleen maar naar provincie en landstreek behandeld worden met af en toe vergelijkende verwijzingen daaraan toegevoegd. Vervolgens dwongen beschikbare ruimte en algemene opzet, evenals de aard van het onderwerp zelf tot vermindering van het lidwoord in de titel. Het was verleidelijk genoeg een zo groot mogelijke volledigheid na te streven. Het lijkt er ook wel de tijd voor eindelijk eens zo'n poging te wagen. **Er heerst een beangstigende stilte na een korte periode van voor onze streken ongekend literair lawaai, dat intussen ook al gauw weer een tiental jaren achter**

ons ligt. Maar zo'n beschrijving zou de thans gestelde grenzen waarschijnlijk verre overschrijden. Aan de andere kant is het begrip streektaalliteratuur nog maar zo weinig in discussie geweest, dat het nauwelijks ontwikkeld werd. Het dekt eenvoudig alles, wat in het dialect geschreven staat, hoewel het begrip literatuur toch veel meer genuanceerd is. In deze bijdrage is dus niet naar volledigheid gestreefd, zodat zeker het een en ander ontbreekt, dat sommigen liever niet zouden missen. Er is bewust gekozen, ook met het doel aan de ontwikkeling van het begrip streektaalliteratuur een nadere bijdrage te leveren, waardoor niet iedereen het altijd met deze keuze eens zal kunnen zijn. En tenslotte is het meegedeelde ruim verantwoord ten behoeve van hen, die hun eigen weg willen zoeken op het terrein van de streektaalliteratuur in Oost-Nederland.

Entjes kijkt naar de plaats van dialectliteratuur in het nederlandse taalgebied.

Het is een opvallend verschijnsel, dat de dialectliteratuur in het algemeen, maar die van onze streken in het bijzonder, zo weinig belangstelling heeft ondervonden van de zijde van de literatuurhistorie en de literatuurwetenschap.

De Vlaamse schrijver Guido Gezelle heeft enkele paden geëffend, maar dat heeft voor streektaalschrijvers weinig opgeleverd. De academici proberen de taalgebieden bij elkaar te brengen, niet steeds met succes. Zuid-Afrikaans doet wel mee in de Nederlandse literatuur, Drents, Gronings, Twents en die andere varianten vallen buiten de Nederlandse literaire boot.

Het kan alleen maar willekeur of een gevolg van onbekendheid met de stof genoemd worden, dat de Noordnederlandse dialectliteratuur nog altijd buiten de Nederlandse literatuurgeschiedenis gehouden wordt of maar hoogst onbevredigend in een enkele voorkomt. Zelfs als Meertens gelijk heeft, en hij heeft zeker niet ongelijk, als hij beweert, dat de dialectliteratuur meestal niet voldoet aan de kritische normen van de officiële letterkunde, dan nog blijven er een aantal figuren met hun werk buiten de Nederlandse letterkunde alleen maar, omdat zij het dialect als taalkundig uitdrukkingsmiddel verkozen.

Deze willekeur en negeren van streektaalliteratuur is betruuenswaardig.

In dit verband wordt het duidelijk, dat een eigenaardige wisselwerking zeer ongunstige gevolgen heeft. **Heeroma noemt de Oostnederlandse streektaalliteratuur een letterkunde, die (1) niet compleet is (2) in principe een literatuur voor eigen gebruik. Dat betekent vooral, dat deze letterkunde enerzijds de steun van historische groei en traditie mist, aan de andere kant voortdurend in gevaar verkeert**

in provincialisme of erger te blijven steken. De groten onder de streektaalschrijvers echter, die tot een bewust schrijverschap groeiden, ontgroeiden daarmee in meer of mindere mate de ruimte, waarin zij stem kregen, maar werden niet opgenomen in de grotere ruimte, waarin die stem ook klinken kon. Voor al het gebrek aan kritische belangstelling voor hun werk, die misschien wel allereerst uit eigen omgeving moet komen, maar toch niet alleen uit die beperkte kring, heeft een vaak verlamdende uitwerking op begaafde streektaalschrijvers, die geen genoegen kunnen nemen met het gemakkelijke succes, dat voor bijna iedere dialektschrijver is weggelegd. Zij blijven verstoken van de eigenlijk toch onmisbare stimulans van het «officiële» letterkundige leven, terwijl de ruimte, waarin zij staan altijd nog te klein is voor een eigen literair bedrijf. Daardoor wordt het begrijpelijk, dat enkele begaafde jongeren getracht hebben die ruimte te vergroten door aansluiting te zoeken over streek-, provincie- of landsgrenzen heen. Zij moesten zich ten opzichte van Nederland en het Nederlands wel isoleren, omdat zij daar voorlopig op geen enkel begrip, niet eens op enige belangstelling konden rekenen. Maar zij moesten ook, om meer dan één reden, uit de beperktheid van eigen kring treden. Nooit is het zo duidelijk geworden als door de mislukking van die pogingen, hoezeer de Oostnederlandse streektaalliteratuur en de Oostnederlandse streektaalschrijvers vastzitten in eng provincialisme of, nog erger, in streekchauvinisme. De nu volgende systematische beschrijving van de streektaalliteratuur van Oost-Nederland zal een en ander van deze algemene beschouwing hopelijk nog wat verduidelijken.

Wat volgt is niet uitputtend. Ik heb 'mijn' krenten gekozen.

Groninger tijdschriften.

De streektaalliteratuur van de provincie Groningen vertoont onmiskenbaar tekenen van literaire volwassenheid, waardoor zij zich opvallend van de dialektliteratuur van Drente, Overijssel en de Gelderse Achterhoek onderscheidt. Die volwassenheid moet natuurlijk allereerst blijken uit het niveau, dat bepaalde auteurs met hun werk bereiken, maar niet daaruit alleen mag men tot zoiets besluiten. Van volwassenheid van enige literatuur kan men alleen maar dan spreken, als er een bewust literair leven is ontstaan, dat zich uit in tijdschriften, dat herkenbaar is in literaire kritieken en letterkundige beschrijving en inventarisering, en dat een schrijver ertoe dwingt de literatuur als een voor hem onontkoombare noodzaak te beoefenen. Voor onze streektaalliteratuur kan men pas van volwassenheid spreken, als de literatuur meer is gaan betekenen dan het veilige huis, waarin het bedreigde dialect een vertrouwd en conserverend onderdak vindt, als de literatuur zich bevrijd heeft van de knusse onderonsjes of verenigingsavonden, waar de minder gewone uitdrukking van het meest alledaagse bewonderd en bejubeld wordt.

Entjes haalt Heeroma aan als hij schrijft:

De Oostnederlandse dialecten behoren tot de incomplete cultuurtalen, wat voor de streektaalliteratuur vèrstekkende gevolgen heeft. Heeroma legde aan zijn toehoorders tenslotte de vraag voor of zij bereid waren in hun werk de streektaal te cultiveren, met al de compromissen en offers, die daaraan verbonden zijn. Het zwaarste offer is waarschijnlijk wel het prijsgeven van de «sovereiniteit» van de eigen streektaal ten gunste van een meer algemene schrijftaal, of anders uitgedrukt, de streektaalschrijver moet zich distancieren van de dagelijkse omgangstaal om tot de vorming van een schrijftaal te komen. Heeroma meent in dit verband, dat er alleen nog maar in Groningen een begin gemaakt is met de opbouw van een normatieve grammatica, waar tenslotte de leiding van moet uitgaan, wil men er ooit in slagen een schrijftaal te vormen. In Groningen zijn een aantal schrijvers zich er blijkbaar van bewust geworden, dat: streektaalliteratuur meer eist dan een zo getrouw mogelijk gebruik van het dialect.

Weg van zo nauwkeurig mogelijk de spreektaal op schrift te zetten. Het dialect heeft een eigen schrijftaal nodig.

Na uitvoerige bespreking van literaire ontwikkelingen in Groningen, met uiteraard diverse uitingen van kinnesinde, vermeldt Entjes de start van het 't Swieniegeltje, de egel.

Eind 1954 lieten een groepje van deze jongeren verschijnen 't Swieniegeltje, onder redactie van Willem Diemer, Jan Niehoff en Simon van Wattum. Als ondertitel voerde het tot nummer 4 van de eerste jaargang KULTUREEL TIJDSCHRIFT VOOR GRONINGEN. Nadat met het derde nummer de redactie met Jan Klompsma en Tonny van der Veen was uitgebreid - de laatste werd als Drents schrijverdichter aangekondigd - draagt het vierde nummer al de ondertitel: KULTUREEL TIJDSCHRIFT VOOR GRONINGEN EN ANDERE NEDERSAKSISCHE GEWESTEN. Daarmee treedt een nieuw element in de streektaalliteratuur op. Voor 't eerst eigenlijk ontstaat de idee van een interregionaal geestelijk leven en in de literatuur tracht men al vast over provincie- of streekgrenzen heen te grijpen om houvast te krijgen aan wat in Oostnederland en straks ook in het aangrenzende Duitsland samenbinden kan. Het is wel duidelijk, dat bij alle verschillen, die er bestaan, gezocht wordt naar verwantschap in de taal. Na een aarzelend begin en heel wat moeilijkheden in eigen kring stelt het nieuwe tijd schrift zich de verwezenlijking van die interregionale saamhorigheid in de streektaalliteratuur tenslotte tot voornaamste taak.

Entjes sluit af met

In dit beknopte overzicht van de geschiedenis van de Groninger tijdschriften, die zich ook op het terrein van de streektaalliteratuur bewogen hebben, tekenen zich de volgende hoofdlijnen af. Nadat aanvankelijk

het schrijven in het dialect meer een taalkundige en conserverende taak had, ontstaat er in het begin van onze eeuw zoiets als een literatuur. Dat begin krijgt wat vastere vorm in het *Maandblad Groningen*. Verbonden met de Groninger Beweging - in de figuur van Geert Teis heeft deze literatuur voor velen echter nog altijd niet haar doel in zichzelf. Dat krijgt zij pas door de bemiddelende werking van Dijkstra en Rietema. Na 1945 willen een aantal jongeren in hun lijn verder werken. Zij streven naar een zuiver letterkundig tijdschrift. Een tiental jaren later worden deze strevingen verbonden met interregionale bewegingen. Het begrip Nedersaksisch gaat meer en meer aan een werkelijkheid beantwoorden, naar het schijnt. Beide naoorlogse stromingen echter vinden de Groninger Beweging tegenover zich, die op literair gebied toch weer aansluit bij oudere opvattingen. Hoewel deze Beweging de grootste kracht bezit om haar ideeën verder uit te werken, blijkt zij niet het vermogen te hebben de gezochte vernieuwing van de streektaalliteratuur tot stand te brengen. Naast het orgaan van de Groninger Beweging vindt vooral daardoor een tweede tijdschrift een plaats, dat omzichtig de aansluiting bij Dijkstra en Rietema tracht te hervinden.

Volgt beschrijving van een keur aan Groninger dialectschrijvers. Ik sla die beschrijving over. Ik beperk met tot de Drenten.

Streektaalliteratuur in Drente.

De geschiedenis van de ontwikkeling van de dialectliteratuur in Drente vertoont een heel wat rustiger beeld dan dat van de strijd, die in Groningen gevoerd werd, voor een volwassen literatuurbegrip. Het begin echter is, zoals in de andere streken, nauw verbonden met de taalkundige belangstelling voor het dialect in de eerste helft van de 19^e eeuw. Over die belangstelling en over het werk voor het dialectologisch onderzoek in die tijd door de Koeverdorder groep der Podagrissen en de leden van de Asser Kring treft men waardevolle inlichtingen aan in het hoofdstuk *Belangstelling voor het eigen dialect* in het boek *De Drenten en hun taal*, 1948. van Dr. J. Naarding.

Na een historische schets met veel Almanakken en veel schrijvers:

Tot de eeuwwisseling blijkt er van vernieuwing in moderne zin van de Drentse streektaalliteratuur dus nog geen sprake te zijn. De belangstelling voor het dialect is gelijk aan die voor oude volksgebruiken of landbouwtoestanden. Om het woord nog maar eens te gebruiken. bewust literair leven is er niet, werkelijk literair werk wordt er niet geschreven, van verbeelde werkelijkheid en begrepen verbeeldingsdrang is bij de auteurs uit de 19^e eeuw eigenlijk maar weinig te bespeuren. In het begin van de 20^e eeuw komt daar

weliswaar enige verandering in, er komt wat meer tekening in het literaire bedrijf, maar het blijft voorlopig nog bezwaarlijk van werkelijke literatuur te spreken.

Na WOII. Entjes spreekt ook over Jan Naarding. Naarding was een collega van Entjes en Heeroma.

Na de tweede wereldoorlog kwam er opnieuw beweging in de opgang van de Drentse streektaalliteratuur. Eerst verscheen er nog wat werk van oudere schrijvers, waarvan met ere genoemd moet worden het bundeltje *'t Diggelhoes*, 1948, van L.A. Roessingh, 1874-1951, dat J. Naarding verzorgde. Van de gedichten, die Roessingh in dit bescheiden bundeltje heeft uitgegeven, kan men werkelijk zeggen, dat zij poëzie geworden zijn. Het is een verademing op speurtocht naar literatuur eindelijk en opeens zulk werk onder ogen te krijgen na al het goed bedoelde en soms ook wel treffende, maar in doorsnee toch zo door en door dorpse geschrijf. Het zou waarschijnlijk zeer de moeite lonen Roessinghs poëzie nog eens kritisch gekozen uit te geven. In 1949 verscheen o.a. nog een bundel schetsen, korte verhalen «uit het land van hei en struiken» van A. Denning, 1874-1949, getiteld *Oet oes eigen Drenthe*.

De man, die waarschijnlijk in meer beschrijvingen, op Drente betrekking hebbende, in het centrum behoort te staan, maar die zeker in deze beschrijving van de Drentse streektaalliteratuur een centrale plaats moet innemen, is Jan Naarding, 1903-1963. Het is waar, dat het zuiver literaire werk van Naarding maar moeilijk te bereiken en op het ogenblik helemaal niet te overzien is. Slechts af en toe, en met moeite, zou men zeggen, kon hij er toe besluiten zijn dichterlijke werk vrij te geven. Men kan zijn gedichten vinden in de twee jaargangen van *De vrije Pers*, 1945 en 1946, en in het *Maandblad Drente*. Daaronder bevindt zich zeer goede poëzie. Was het een zekere schroom van Naarding, die hem levenslang belet heeft, zich zo zuiver bloot te geven, of heeft het vele werk, dat hij voor Drente en voor zijn wetenschap verrichtte, hem eenvoudig belet zich aan de poëzie te wijden? Hoe dat zij, een bundel van Naarding dient er zo spoedig mogelijk te komen.

Na een korte opleving dooft het literaire vuur.

De opleving, die de Drentse literatuur in de jaren 1950-1960 evengoed meemaakte als de Groningse, heeft zeker vrucht gedragen, maar evengoed als elders, is ook in Drente na veel geestdrift een verdachte kalmte ingetreden.

Naarding is, hoewel hij toch niet meer tot de jongeren in de eigenlijke zin van het woord behoorde, nauw betrokken geweest bij de culturele beweging in Drente, die even na 1950 inzette, en heeft onmiddellijk het belang van interregionale samenwerking begrepen. Hij behoorde tot de leiders van de overkoepelende Schrieversbond, hij was lid van de redactie van *'t Snienegeltje* en later van

de *Sasland-Riege*. Hij is jaren lid geweest van de redactie van het *Maandblad Drente* en was van 1960 tot zijn dood voorzitter van het Drents Genootschap. Het regionale Drentse tijdschrift *Oeze Volk*, dat sedert december 1956 maandelijks verschijnt onder redactie van Hans Heyting, G. Kuipers en Harm Werners, heeft Naarding ook van het begin af als «raadgever» en regelmatig medewerker gehad.

De redactie van het genoemde *Oeze Volk* is het groepje jonge Drenten, dat na de oorlog heel actief ging deelnemen aan het plotseling meer bewogen literaire leven.

Streektaalliteratuur in Overijssel.

Van een eigenlijk literair leven op het gebied van de dialectliteratuur in Overijssel is nooit werkelijk sprake geweest. Evenals Drente, maar toch in minder sterke mate, heeft Overijssel zich in de jaren 1950-1960 even laten meeslepen door de geestdrift van een klein aantal Groningers. Overijsselse schrijvers hebben schoorvoetender nog dan de Drentse, meegewerkt aan *'t Swieniegeltje* en de oprichting van de Schrieverskringen, maar een werkelijk enthousiasme voor een Nedersaksische beweging, zelfs voor vrijmaking van de dialectliteratuur uit provinciale beperktheid leefde maar bij een enkeling. Voor Overijssel gold heel sterk en geldt eigenlijk heel vaak nog, dat de provincie voor velen te groot blijkt te zijn.

En na bespreking van schrijvers en hun werk:

.... maar dat alles blijft toch te gering of van te weinig waarde om de Overijsselse streektaalliteratuur gunstig te beïnvloeden, vernieuwing te bewerken of werkelijk nieuw leven te wekken.

De andere delen van het Nedersaksisch taalgebied.

Streektaalliteratuur in de Gelderse Achterhoek

Ook voor de Gelderse Achterhoek geldt wat hiervoor van Groningen, Drente en Overijssel gezegd is, het begint allemaal eender en even eenvoudig.

... Wat er aan literaire activiteit in Oost-Nederland heeft geleefd, is zo goed als geheel aan de Achterhoek voorbij gegaan. Geen enkele Achterhoekse schrijver heeft bewust modern literair pogen in zijn werk toegelaten. Met zekere verbetering zelfs hebben Achterhoekse schrijvers na 1950 zich verzet tegen de vernieuwing, die toen op gang kwam. Er waren geen jongeren, die het werk van de oudere generatie wilden of konden voortzetten met een verrijkt, modern inzicht. De streektaalliteratuur heeft zich nooit kunnen vrijmaken van de volksvertellingen, de dorpsnovelle, de folklore of de geschiedenis.

Slot

Aan het slot van deze tot een beknopte geschiedenis van de streektaalliteratuur van Oost-Nederland uitgegroeide bijdrage zij nog eens uitdrukkelijk gezegd dat het door de schrijver ingenomen standpunt altijd weer tot een zeer bepaalde keuze dwong. Men kan de Oostnederlandse dialectliteratuur ook van meer sociologisch standpunt beschrijven en dan zou die keuze anders uitvallen. Meertens heeft in zijn in de aanvang genoemde studie betoogd dat men bij dialectliteratuur de sociale betekenis zwaarder moet laten wegen dan de literaire schoonheid. Voor deze opvatting kan pleiten dat het Drentse *Oeze Volk* een ruim aantal lezers vindt en dat de Achterhoekse schrijvers vaak hoge oplagecijfers voor hun boeken kunnen noteren. De schrijver van deze bijdrage heeft echter partij gekozen voor de literatuur. Mag dat dan het oprecht gemeende excuus zijn aan alle dialectschrijvers, die zich door deze eerste poging de streektaalliteratuur van Oost-Nederland in samenhang te beschrijven, tekortgedaan of miskend voelen?

H. ENTJES

Münster

Erica, ca. 1972

Roet enz.

Ingeborg Nienhuis schreef vóór 2004 een afstudeerscriptie over *Roet*, *Krödde* en *Diesel*. Literaire streektaaltijdschriften. Ze begint als volgt:

Het dialect is op sterven na dood. De enige mensen die het nog actief spreken zijn ongeschoolde bejaarden uit achterstandsgebieden. Geschreven wordt er in het dialect al helemaal niet meer. In de eerste plaats is er geen animo voor. In de tweede plaats is er geen mens die gezichtsverlies wil riskeren, door zich te wagen aan een literair werk in dialect.

Eén blik op de aantallen abonnees van Roet - Drentse literair tijdschrift - Krödde - Gronings literair tijdschrift - en Diesel - Oostfriese literair tijdschrift, leert dat deze vooroordelen niet kloppen. De belangstelling voor de expressie in de eigen streektaal toont aan dat literatuur in de Nedersaksische spreektaalen springlevend is. Het indrukwekkende aantal auteurs dat de drie bladen vullen met korte verhalen en gedichten, vormen een definitieve ontwrichting van het beeld dat sommige mensen van literatuur in dialect hebben. Voor wat het Drents, Gronings en Platduits betreft, althans.

...

Literatuur in de Nedersaksische streektaalen leeft dus. Maar wat is het peil van de literaire bijdragen in Roet, Krödde en Diesel? Vertonen de verhalende teksten die opgenomen worden in de tijdschriften overeenkomsten met de streekroman, waar onlangs Annemarie van Buuren een promotieonderzoek naar verricht heeft? ... En waarom zijn er eigenlijk meerdere tijdschriften in de Nedersaksische streektaalen waarin proza en poëzie wordt opgenomen? Is het vanuit praktisch oogpunt gezien niet onhandig dat Roet, Krödde en Diesel bestaan naast Oeze Volk, Toal en Taiken en Quickborn?

Na analyse van verhalen komt ze tot de volgende conclusie.

In Roet, Krödde en Diesel komt frequent een verhaalsoort voor, die in andere westerse literatuur maar zelden valt aan te treffen. In plaats van een verhaal met veel dynamiek, is er in deze gevallen sprake van een beschrijving van een situatie. Er lijkt daarom sprake te zijn van een traditie in het schrijven van situatieschetsen met daarin een ontwikkeling op anekdotisch niveau binnen de Nedersaksische streektaalliteratuur.

Niet op alle vragen geeft ze antwoord.

Van de onderzochte tijdschriften zijn Krödde en Diesel inmiddels ter ziele. Roet teelt wierig in Drenthe.

Streektaalliteratuur 2017

Dr. Henk Nijkeuter is de onbetwiste deskundige op het terrein van literatuur in de Drentse taal. Hij schreef twee dikke boeken over de taalontwikkelingen, met daarnaast diverse publicaties.

Een uittreksel uit zijn overzicht van 2017.

De oprichting van het dialecttijdschrift *Oeze Volk* in 1956 was een mijlpaal op de weg naar erkenning van de Drentse streektaalliteratuur. Tot de oprichters behoorden Hans Heyting, Gerard Nijenhuis en Gerrit Kuipers (1918- 2011). Tot dan toe was er in Drenthe geen periodiek geweest die louter dialectteksten opnam. Door dit wel te doen heeft *Oeze Volk* bijgedragen aan de acceptatie van het Drents als cultuurtaal. De medewerkers van het tijdschrift waren van velerlei pluimage en richtten zich op een breed publiek. Het blad inspireerde velen. Het richtte zich op een groot publiek. Het belangrijkste criterium voor opname was dan ook dat het gepubliceerde werk begrijpelijk moest zijn voor dat brede publiek. Terwijl in de Nederlandse literatuur de vijftigers aan de weg timmerden met hun experimentele poëzie, verscheen er in *Oeze Volk* niets vernieuwends: de Drentse schrijvers in dit blad publiceerden in de neoromantische traditie. In proza behielden de anekdotische dorpsschetsen de hegemonie, de verhalen waarin de boerendochter met de knecht wilde trouwen en de boerenzoon die identieke plannen met de meid had; dit uiteraard - ter versterking van het dramatische effect - tegen de zin van de ouders. Vijftien jaar later heeft de romanschrijver Johan Hidding over dit tijdperk gezegd: “De streekroman was een afspiegeling van de tijd, met een zekere beperktheid. En dan bedoel ik niets ten kwade te zeggen aan het adres van de streekromanschrijvers. Tegenwoordig heeft ieder mens zijn grenzen verruimd, verder gekeken dan de eigen vertrouwde omgeving.”

Pas met het verschijnen van het (*Drents Letterkundig Tijdschrift*) *Roet* (1979) is er sprake van een heel andere koers. Het werd in Groningen opgericht door de studenten Martin Koster (1950) en Ton Kolkman (1950). Aanvankelijk wilde *Roet* door satire de gezapigheid in de Drentse ‘schrieverswereld’ aan de kaak stellen, waarbij gevestigde reputaties niet ontzien werden. Later werd de toonzetting van het tijdschrift serieuzer en ging men vrijmoediger over seks, psychosen en sociaal onrecht schrijven.

Tot slot

Uit het voorgaande kan men concluderen dat de Drentse literatuur in een betrekkelijk korte periode de kinderschoenen is ontgroeid. Wie de ontwikkelingen van de Drentse literatuur goed heeft gevolgd, moet constateren dat in het tijdperk na de oprichting van *Roet* er zich voortdurend (niet stormenderwijs overigens) enige nieuwe schrijvers in diverse genres gepresenteerd hebben. Een bewijs dat de Drentse literatuur nog niet bijgezet is, maar leeft.¹²

Streektaalen staan onder druk; sommigen zijn van mening dat de dialecten – en dus ook de schrijvers en lezers van streektaalliteratuur – zullen verdwijnen. Een natuurlijk proces dat door moderne digitale ontwikkelingen in een stroomversnelling komt. De meningen hierover zijn verdeeld: optimisten spreken over verandering en aanpassing van de streektaal aan de dynamische tijden en pessimisten benadrukken het uitsterfproces.¹³ De komende jaren worden ongemeen spannend voor literair Drenthe.

12 Nieuwe Drentse Volksalmanak 2017

Dit is een uitbreiding van mijn (Henk Nijkeuter)) artikel dat gepubliceerd werd in: Henk Bloemhoff (e.a.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen 2008, p. 367-381. Belangrijkste bronnen voor dit artikel zijn: H. Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur 1816-1956*. Assen 2003; H. Bloemhoff en H. Nijkeuter, *Taal in stad en land. Drents*. Den Haag 2004 en H. Nijkeuter, *Waor Roet en blommen wortel schiet. Geschiedenis van de Drentse literatuur 1947-2015*. Beilen 2016. Voor bloemlezingen en achtergrondinformatie zie ook: R. Broersma, *Scheupers van de taol. Bloemlezing van de Drèentse Schrieverij 1837-2003*. Zuidwolde 2003 (tweede herziene druk 2011); Drentse letteren. Beilen 2017.

13 Gerard Stout, *Tour de Littérature. Bitterzoete ontmoetingen in literair Drenthe*. Ter Verpoozing, Peize 2017, p. 184. (Op mijn website te downloaden.)

meisje
maachien, maagd,
măgăp, mòch, magadi, mägädi,
mègèdi, mèèd, mè.d, mäch, miech,
me.tske, mē.tske, Meta, maog, mēg,
mēgvermērse (verhuurster van dienstboden),
metske, mētske, mè.idske, meid, maag, maat,
meeëg, meeë, mèètje, maad, mèèdsche, maach, maech,
maechske, mechje, mechtje, metje, mētje, maagd, mèègde,
maechien, meisies, maacht, maagt, meit, maachien,
mèèchien, wicht, māsē, maatsje, mè.sen, mägātkin,
māgetkin, mājetsin, mājtsin, mājsin, mayt,
mêrt, mērdske, Martha, māsē(n), masken,
mēsen, mesken, maget, miedeken, megediken,
meid, meiden, famke, fâân, maget,
māget, mājjet, Marjet, Mait,
Mees, Machteld,
Brechtje

